

BUREAUS VOOR ONTMOETING MET MOSLIMS

Rooms Katholieke Kerk in Nederland: Berry van Oers

Postbus 13049, 3507 LA UTRECHT. Tel. (+31)030-2326936

Rooms Katholieke Kerk in België: Simon Lambregs, pr.

Kerkpad 3 3665 As tel.089/65.70.61

Protestantse Kerk in Nederland: Jan Post-Hospers

Postbus 8506, 3503 RM Utrecht Tel. (+31) 030-8801880

REDACTIE:

Ton Crijnen

Hans Haafkens

Simon Lambregs

Nico Landman

Berry van Oers (kernredactie)

Piet Reesink (eindredactie)

Gé Spielman

Esther Struikmans (kernredactie)

Marianne Vorthoren

Abonnementen 2010 : (4 nummers, 200 bl.)

Binnenland: 17,90 €

Buitenland : 21,80 €

Losse nrs. : 5,50 € **plus** portokosten

abonnementen@rkk.nl

Abonnementen worden telkens verlengd met het volgend kalenderjaar als opzegging niet heeft plaatsgevonden. Opzegging dient in het voorgaande jaar vóór 1 november schriftelijk te zijn geschied.

E-mail: berryvo@rkk.nl

Lay-out : P. Reesink

Advertentietarieven op aanvraag.

Uitgever, redactie en administratie:

Biltstraat 121, Postbus 13049, 3507 LA UTRECHT.

Tel. (+31) 030-2326936

Fax: (+31) 030-2307097

Voor het overnemen van artikelen is toestemming van de uitgever nodig

Dit nummer gaat over dood en sterven in jodendom, christendom, islam, boeddhisme, hindoeïsme en humanisme. We hebben allemaal te maken met dood, sterven en rouw. Elke traditie gaat daar anders mee om naar gelang de verschillenden gods- en mensbeelden. Op een bijeenkomst van de Raad van Kerken op 8 december 2008 gingen zes auteurs nader in op hun visies op dood, hiernamaals en rituelen bij sterven, dood en rouw.

	Leerhuis, Jan Landheer	bl. 114
113	Sterven en dood	
	In het jodendom, Sasja Martel	bl. 115
	In het christendom, Arthur Polspoel	bl. 120
	In de islam, Alper Alasag	bl. 128
	In het hindoeïsme, Attry Ramdhani	bl. 136
	In het boeddhisme, Varamitra	bl. 140
	Humanisme en onsterfelijkheid, Joachim Duyndam	bl. 148
	Boeken	bl. 157
	Van her en der	bl. 162

Mijn vrede geef ik u

Jan Landheer

114

Twaalf jaar bestaat onze groep van door mystiek geboeide 'Abrahamieten', maar deze keer is voor het eerst ook de oudste traditie onder ons vertegenwoordigd. Daarom beginnen wij vandaag, op Sabbat, met het *Adon 'Olam*, het ochtendgebed dat in de synagoge wordt gezongen. "Heer van de wereld...Hij was, Hij is en steeds zal Hij er zijn, in volle glorie. Hij is EEN en geen ander is met Hem gelijk te stellen...Hij is mijn God...mijn rotsvaste steun in tijd van nood...mijn toevlucht...In Zijn hand geef ik mijn ziel...God is met mij, ik ben niet bang". Hierna gaan wij over naar de christelijke traditie. Wij luisteren naar het *Dona Nobis Pacem*, zoals dit tot ons komt uit Taizé, en zingen samen op middeleeuwse melodie het "Geef vrede, Heer, geef vrede, de wereld wil slechts strijd".

Broeders uit ons midden lezen voor ons vervolgens teksten uit de Tanach, het Evangelie en de Koran, eerst in de oorspronkelijke talen, daarna in het Nederlands. Het zijn teksten over de Vrede van de Heer. Ik beperk mij tot een korte samenvatting: Wijs elkaar

terecht, maar vergeld geen kwaad met kwaad. Behandel de mensen, zoals je wilt dat ze jullie behandelen. God heeft ons verschillend geschapen, opdat wij wedijveren in goede werken. Gelukkig de vredestiters, want zij zullen kinderen van God worden genoemd. Geen volk heft meer het zwaard tegen een ander en de oorlog leren zij niet meer. God, Gij zijt de Vrede en van u komt de Vrede en tot u gaat de Vrede. Gezegend zijt Gij, onze Heer.

Na een tijdje mediteren op deze teksten staan wij op, vormen een kring, schouder aan schouder rond het licht van een kaars. Samen willen wij mens zijn in verbondenheid met God. Dan gaan wij zitten en vertellen elkaar over eigen ervaringen die de meditatie heeft opgeroepen. Het volgende is een bloemlezing van wat ik hoorde. Wat is vrede, wat is waar, wat is goed, wat is rechtvaardig ? Denk niet dat alleen jij een kind bent van God en dus aan anderen jouw denkbeelden mag opleggen. Spreek allereerst oprecht vanuit jezelf en ga ervan uit dat de ander oprecht tot jou spreekt, je iets laat zien wat je zelf niet ziet. Probeer je in te leven in de ander, te ontdekken waarmee je hem kunt helpen. Aan de

Heer iets goeds vragen voor de ander, doet ook iets met jezelf. Helaas laten tegenstellingen (godsdienstig, politiek, maatschappelijk) zich niet altijd zo verzoenen. Hoe moeten wij dan verder? Verdedigen wij ons of aanvaarden wij wat misschien onze dood betekent? Geeft crisis, geweld of oorlog aanleiding tot nieuwe, zinvolle ontwikkelingen? Weet dat God alles te boven gaat. Zoek bij Hem je toevlucht. Leg je zorgen bij Hem

neer. Hij bevrijdt je van je angst en geeft je innerlijke vrede.

Samen verrichten wij tot slot onze gebeden. Voor de moslims is het tijd voor de *salaat*. De anderen volgen elk in stilte hun eigen traditie. Wij eindigen met een luid gesproken, hier kort weergegeven, *doea*: God is de Ene, de Eeuwige; moge Hij ons de liefde en de kracht schenken om met alle mensen in vrede te leven.

Sterven en dood in het jodendom

Sasja Martel

*Mw. Drs. Sasja Martel is Directeur en initiatiefneemster van het Joods Hospice Immanuel te Amsterdam. Ze studeerde jodendom in Amsterdam en Jeruzalem. Zij heeft zich gespecialiseerd in sterven en rouw in het jodendom. Zij geeft cursussen en lezingen op het gebied van jodendom en is auteur van **Sterk als de Dood**, sterven en rouw in joods perspectief (Delft 2004).*

115

Welk godsbeeld staat centraal in uw religieuze traditie?

Het jodendom is de oudste monotheïstische godsdienst. Het geloof in één God is het uitgangspunt maar ook het doel om te bereiken: dat Gods Naam één Naam zal zijn. Dan pas zal ook de verlossing aanbreken voor de hele schepping. De schepper van hemel en aarde heeft de mens geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis. Om iets van het godsbeeld te begrijpen kunnen we dus het beste

naar onszelf kijken. Het goddelijke en godgelijkende is te vinden in het feit dat wij beschikken over een vrije wil, de keuze tussen goed en kwaad.

Zowel het Godsbeeld als het mensbeeld ontwikkelde zich in de Tweede Tempelperiode (500 vdgj tot 500 ndgj) tot een God die dichtbij Zijn mensen wil zijn.

Het Hooglied werd hiervan een symbool. Zoals mensen rouwen om

het verlies van hun geliefden, zo rouwt ook God om het verlies van één van Zijn schepselen. Hij rouwt om Mozes na diens overlijden. Zelfs Hij moet Zijn eigen wereld accepteren, een wereld waarin mensen, hoe

waardevol en geliefd ook, zondigen en het laten afweten. God schreeuwt het uit na de dood van Mozes omdat er geen mens was zoals Mozes die zowel solidair kon zijn met Hem als met zijn volk.

Welke positieve en welke negatieve aspecten worden in uw godsdienstige traditie aan het sterven van de mens toegekend?

116

De mens wordt met zijn sterfelijkheid geboren, zoals Prediker zegt. Dit betekent eenvoudigweg dat de mens op een bepaald moment zal sterven. Het wordt niet alleen gezien als een soort van noodlot, ook al is in feite ieder mens bang voor de dood. Zelfs de grote Mozes, leider van het volk en de meest bescheiden man in de joodse geschiedenis, was bang voor de dag van zijn dood.

“De dag waarop Mozes sterven zou, richtte hij zich tot God en sprak: Ik wil niet dat deze dag voorbijgaat, ik wil niet de smaad op mij nemen, dat op mijn datum de grote man gestorven is. Toen Mozes werkelijk moest sterven, riep God zijn ziel en sprak tot

haar: Mijn dochter! 120 jaar lang heb ik je het lichaam van Mozes toegewezen. Nu is zijn einde gekomen. Je moet het verlaten. Verlaat het nu, talm niet! Toen antwoordde de ziel: Heerser over de aarde! Ik weet dat U God over alle geesten en Heer van alle zielen bent. U hebt mij geschapen, en U hebt mij gedurende 120 jaar tot de ziel van Mozes gemaakt. Bestaat er op aarde een reiner lichaam dan dat van Mozes? Ik houd van hem en ik wil

hem niet verlaten! Hierop zei de Almachtige: Verlaat hem en Ik zal je verheffen tot in de hoogste hemelen, bovendien mag je naast Mijn troon zitten, naast Cherubijnen en Serafijnen. God droeg eerst de engel Gabriël op de ziel van Mozes te halen. Maar Gabriël antwoordde: Stuur wie U wilt, maar ik wil mijn hand niet naar zijn ziel uitsteken. Hierop beval Hij de doodsengel haar te halen. Maar Mozes sprak: Eeuwige! Ik heb slechts een laatste verzoek. Lever mij niet uit aan de doodsengel. Houd hem ver van mij.

Toen antwoordde de Almachtige God: Je wens zal vervuld worden. Ik zal

Mijzelf over jou en je begrafenis ontfermen. In datzelfde uur kuste God Mozes en nam met de kus zijn ziel tot Zich.” [Deut. Rabba 11:10]

Zowel leven als dood zijn gegevenheden en op zich is er geen ultieme zin

aan het leven te geven. Elk mens staat in het leven alleen en dat kan angst veroorzaken. Men kan proberen het een voor het ander te verbergen,

maar dit zal uiteindelijk tevergeefs blijken. Als men vertrouwen heeft in het leven, verdwijnt de angst voor de dood. Er is een samenhang tussen de wijze van leven en de wijze van sterven. Een goede dood bestaat niet echt zoals een Jiddisch gezegde luidt: ‘Er bestaat geen slechte moeder en geen goede dood’. De dood wordt opgevat als een natuurlijk iets dat bij het leven hoort.

Begraafplaats Geervliet Z-H

117

Toen rabbi Simcha Bunam van Prsucha (1765-1827) op zijn sterfbed lag, huilde zijn vrouw bitter, waarop hij zei: Waarom huil je? Heel mijn leven is mij slechts gegeven om te leren hoe te sterven. En met een stralende lach op zijn gezicht gaf hij zijn ziel terug aan zijn Maker.

Welke voorstellingen kent uw godsdienstige traditie over de toekomst van de mens na de dood?

Herhaalde terugkeer op aarde

Het jodendom heeft het niet over terugkeer op de aarde (reïncarnatie). Elk mens, elke ziel is uniek. Elk mens legt verantwoording af over zijn eigen leven.

Oordeel en bestraffing

Voor elk mens is een plek gereserveerd zowel in het paradijs als in de hel, het Gehinom. Dit hangt samen met het feit dat de mens tot op het laatste moment tot inkeer kan komen, zoals eerder genoemd. De rechtvaardige wordt de hel getoond, de zondaar het paradijs. Een eeuwigdurend verblijf in de hel als een soort van straf, kent de joodse traditie eigenlijk niet. Het is hooguit een tijdelijke plaats van reiniging. Voordat men naar het paradijs gaat,

Hosea 13:14 Vulgaat: Ik zal uw dood zijn

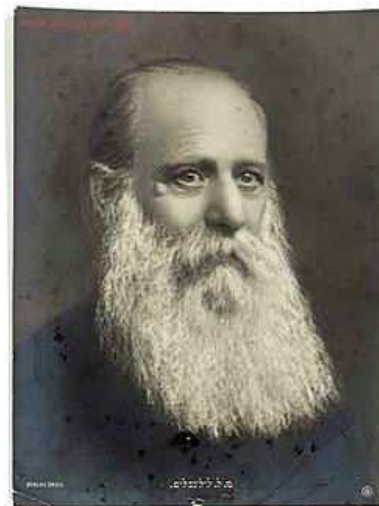
ondergaat men eerst een reiniging van maximaal twaalf maanden in de hel. Volgens oude bronnen voltrekt dit proces zich al in het graf (chieboet haqever). Kabbalisten (joodse mystici) menen dat deze reiniging afgewend kan worden door te bidden en goede daden te doen. De reden dat men voor ouders slechts elf maanden kaddiesj zegt, in plaats van de veronderstelde twaalf, heeft hiermee te maken.

118

Men gaat er namelijk van uit dat ouders niet de maximale tijd nodig hebben in de hel. Gehinom is een van de namen voor de plaats waar men na de dood naar toe gaat. Deze naam komt van Gee Ben Hinom, een dal van de zoon van Hinom ten zuidoosten van Jeruzalem, waar vroeger heidense praktijken plaatsvonden. Een voorbeeld daarvan zijn de kinderooffers aan Moloch. Profeten voorspelden dat de plaats 'de vallei van het slachten' genoemd zou worden. In de Tanach werd deze plaats vervloekt en geassocieerd met vuur en dood. Er bestaan ook andere namen voor, zoals Sjeol. Het is de plaats waar de zondaren eeuwig aan het vuur overgeleverd zouden zijn. Een plek van vurige ovens en duisternis, waar gemarteld wordt. Rabbi Josjoea ben Levi noemt zeven namen voor de hel, waaronder 'de Vernietiging', 'de Schaduw des Doods' en 'de Onderwereld'.

Eeuwig geluk in Gods nabijheid

Er wordt verteld: Toen rabbi Mosje Leib van Sassow gestorven was, sprak hij tot zichzelf. Nu ben ik vrij geworden van alle geboden. Waarmede kan ik nu nog Gods wil volbrengen? Hij bedacht zich: Voorzeker is het Gods wil dat ik voor mijn ontelbare zonden straf ontvang! Dadelijk begon hij uit alle kracht te rennen en sprong de hel in. Daarover was er in de hemel grote ongerustheid en al spoedig kreeg de vorst der duisternis een bevel: Zolang de rabbi van Sassow daar is, moet het vuur

rusten. De vorst verzocht de rechtvaardige naar het paradijs te verdwijnen, want hier was zijn plaats niet. Het kwam niet te pas dat de hel om zijnentwil vrijaf had. Als het daar zo mee gesteld is, zei rabbi Mosje Leib, dan verroer ik geen stap tot alle zielen mee mogen. Op aarde heb ik mij nogal eens met de lossing van gevangenen bemoeid, dan kan ik toch zeker deze hele menigte hier niet in de gevangenis laten lijden! En hij moet het nog hebben doorgezet ook.

[Buber 1967, pag. 374-375]

De Rabbijnse literatuur kent zeer uiteenlopende meningen over het verblijf van de ziel na de dood. Het denken over de hof van Eden als hemel en Gehinom als hel, is direct verbonden met straf en beloning voor het menselijke gedrag in Deze Wereld. Mensen zijn tot aan hun sterven echter nooit veroordeeld tot een hemel of hel, aangezien zij volgens de joodse traditie tot het uur van hun dood tot inkeer kunnen komen.

In het begin, tweeduizend jaar voor de hemel en de aarde, werden zeven dingen geschapen: de Tora, geschreven met

zwart vuur op wit vuur, gelegen in de schoot van God; de Goddelijke Troon, opgericht in de hemel; het Paradijs aan de rechterkant van God en de Hel aan de linkerkant; het Hemels Heiligdom gelegen direct voor God, met op het altaar een juweel waarin de naam van de messias staat gegraveerd, en een Stem die luid roept ‘Keert terug mensenkinderen!’ [Midrasj Psalmen 90:39]

Pas in de na-talmoedische literatuur (na 500 ndgj) omschrijft men Gan Eden uitgebreid. Zo zijn er zelfs traktaten met de naam Gan Eden en één met de naam Gehinom. De hemel en de hel worden verdeeld in zeven secties. Afhankelijk van de geestelijke gesteldheid van de ziel (zijn verdiensten), komt hij in een bepaalde sectie. Het

spreekwoord ‘in de zevende hemel zijn’ verwijst hier naar. In deze laatste hemel bevindt zich de verblijfplaats van de Allerhoogste.

In Gan Eden wacht de Messias op de dag dat hij geroepen wordt om de schepping te verlossen en helpt hij God met het verzamelen van de rechtvaardigen.

In deze paradijselijke Hof kent men geen tijd en heerst onsterfelijkheid. Volgens Maimonides echter, moesten Hel en Paradijs slechts symbolisch opgevat worden.

Hoe kunnen de bovengenoemde geloofsvoorstellingen een rol spelen bij de begeleiding van mensen die gaan sterven?

De geloofsvoorstelling van het leven in deze wereld en van het leven in de komende wereld is aan de ene kant heel duidelijk en aan de andere kant

diffuus. Terecht overigens aangezien geen mens ooit teruggekomen is uit de andere wereld om ons te vertellen hoe

het leven na de dood is en of er überhaupt wel leven na de dood is. Vandaar men benadrukt dat de mens altijd, ook voor het sterven, verantwoording aflegt van zijn leven en op deze manier altijd ‘zuiver’ zijn leven afsluit. De waardigheid van de

mens, dus ook zijn autonomie, staat centraal. Betutteling rond het sterfbed of praten over de stervende heen is verboden. Ook de stervende mens, zelfs als hij niet meer bij bewustzijn is, is en blijft een mens!

Sterven en dood in het christendom

Arthur Polspoel

Arthur Polspoel was tien jaar werkzaam als parochiepastor in het bisdom Breda. Sinds 1979 is hij docent pastoraaltheologie en als supervisor en stagebegeleider verbonden aan de Theologische Faculteit Tilburg. Hij begeleidt rouwgroepen en verzorgt lezingen, symposia en cursussen rond rouw, terminale zorg, zingeving en eenzaamheid.

120

Het beeld van God in confrontatie met de dood.

Om enigszins te kunnen begrijpen hoe de gedachten over de dood en het godsbeeld in het Christendom vorm hebben gekregen plaats ik het in een kort historisch kader.

De traditie

In de oudste joodse traditie heeft het leven na de dood betrekking op de gemeenschap die niet verloren zal gaan, het eeuwige voortbestaan van het individu heeft veel minder betekenis. Pas vrij laat gaat in de oudtestamentische tijd de gedachte leven dat ook het individu verder leeft en dat God de rechtvaardige gestorvene opneemt in Zijn

gerechtigheid. De periode tussen het sterven en de opstanding is slechts een slaap. De gestorvenen zijn in een situatie van niet- bewustzijn. Zij wachten op de opstanding die bij de wederkomst van Christus zal plaatsvinden.

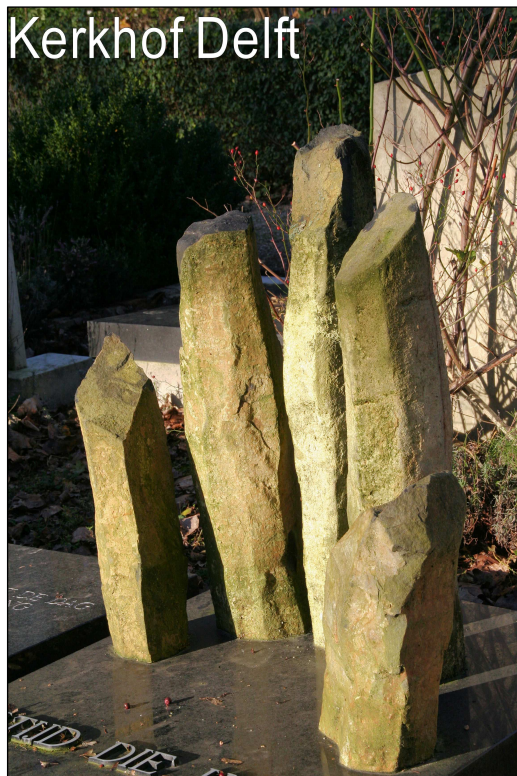
Ook in het joodse geloof wacht de overledene op de opstanding. Voor de jood is dat moment aangebroken wanneer de Messias komt. Voor de

christen is dat wanneer Jezus, de Messias, terugkeert. Ook in deze traditie wordt verondersteld dat degene die oprecht geleefd heeft deel zal hebben aan het eeuwig leven. Slechts een enkeling die het totaal verbruid heeft zal niet opgewekt worden en in eeuwige duisternis

christenen in de eerste eeuwen ook niet deden.

Het beeld van het leven na de dood

Het oorspronkelijke beeld van het eeuwig leven voor hen die gedoopt en verlost zijn, is niets anders dan een overgang naar een situatie van rust in de verwachting van de opstanding. Het beeld van het andere leven is niet een plaats, maar een toestand waarin de ziel is. De christen vraagt niet waar de ziel is, maar hoe zij is. De ziel is in vrede bij God, in een toestand die bij benadering aangeduid kan worden met woorden als verkwikking, licht en vrede. Het voortleven na de opstanding mogen we ons dan ook niet voorstellen in een aardse vorm (Paulus). Het onvoorstelbare kan niet aanschouwelijk gemaakt worden! Het zijn-bij-God zal pas plaatsvinden wanneer de doden opstaan, dus wanneer de Messias terugkeert. In de jonge kerk, in de tijd van de christenvervolging en het martelaarschap ontstaat geleidelijk de gedachte dat degenen die de marteldood zijn gestorven nú al bij God zijn.

121

verblijven. De mens is weliswaar al bij de geboorte besmet met de erfzonde maar wordt door de kruisdood van Christus, daarvan verlost. De christen ziet de dood als een thuiskomst, als voltooiing van de verlossing die al begon met de doop. In beide tradities is de begraafplaats een plek van rust in afwachting van de opstanding. Joden noemen hun begraafplaats dan ook het huis van de levenden. Om de rust van de doden niet te verstoren zullen zij hun begraafplaatsen niet ruimen. Iets wat

De ontwikkeling van de kerk na de bekering van keizer Constantijn

Vanaf 313 begunstigt Constantijn het christendom, waarschijnlijk uit politieke motieven. De kerk van de martelaren wordt langzaam maar zeker de staatskerk van het Imperium Romanum. Was de jonge kerk nog enigszins een kerk van de bewuste keuze, de staatskerk wordt een kerk

van de massa. Naarmate het christen-zijn vanzelfsprekender wordt, wordt het geloofsleven en het christelijk handelen steeds gemakzuchtiger opgenomen door haar volgelingen. Kerkvaders en predikanten wijzen er voortdurend op dat men als christen moet leven. Het doen van goede werken wordt steeds meer benadrukt. Om in de hemel te komen moet men niet alleen geloven, men moet de hemel ook verdienen. Voor degenen die daarvoor onvoldoende hun best gedaan hebben zou er weleens een periode van loutering aan vooraf moeten gaan. Voor zo'n louteringsperiode is er immers nog tijd genoeg. De Messias is nog niet teruggekeerd en de doden zijn nog steeds in afwachting van Zijn wederkomst. Het beeld uit de eerste periode van het christendom, van een situatie van rust en slaap waarin de doden verkeren, wordt daarmee aangetast. De ziel die niet helemaal gaaf is kan door loutering voorbereid worden op het oordeel. Het eerste oordeel. Bij de wederkomst van Christus zal uiteindelijk het laatste oordeel worden uitgesproken.

Met de gedachte dat er mogelijk een louteringsperiode is voor de ziel komt ook het gebruik op dat het zinvol kan zijn om te bidden voor de gestorvenen. Gebeden en goede werken kunnen invloed hebben op de verblijfsduur van de ziel in de tussenperiode. Men bidt niet enkel vóór het sterven voor de stervenden maar ook na de dood voor de

gestorvenen. Geleidelijk ontstaat het beeld van drie zjnssituaties: de strijdende kerk (de gelovigen op aarde) de lijdende kerk (de zielen in het vagevuur) en de zegevierende kerk (de engelen in de hemel).

Met het idee van de loutering begon ook steeds meer de gedachte van het laatste oordeel een plaats te krijgen. Was het einde der tijden aanvankelijk gekenmerkt door de wederkomst van Christus, nu wordt het einde der tijden voornamelijk geassocieerd met het Oordeel. Overal in het openbare leven wordt de mens daaraan herinnerd.

Bekend zijn de middeleeuwse afbeeldingen boven de ingang van de kathedralen. Voor men de kerk betreedt (de kerk is de verbeelding

van de hemel waar God woont) gaat men letterlijk onder het oordeel door. In de schilderkunst verschijnt de dodendans, op graven het *memento mori*. Aanvankelijk zijn de beelden voornamelijk waarschuwend, zacht moraliserend; geleidelijk aan worden ze, ver in de 16e eeuw, steeds afschrikwekkender en gruwelijker. De aftakeling van het aardse leven kan niet gruwelijk genoeg voorgesteld worden. Overal worden de mensen eraan herinnerd dat zij sterfelijk zijn en dat ze geoordeeld zullen worden!

De kerk heeft de verschrikkingen en de angst voor het oordeel aangewend om de gelovigen tot inkeer te roepen. Enerzijds predikte ze hel en verdoemenis, anderzijds werd er gewezen op Gods genade en barmhartigheid. Algemeen werden het noodlot en het lijden gezien als een straf voor de zonde.

Als men door zo'n straf getroffen werd moest men in elk geval proberen om het eeuwig leven veilig te stellen. De gelovige kon het louteringsvuur bekorten door goede werken te doen voor de armen. Maar men kon de loutering van de ziel óók bekorten, wanneer men ervoor kon zorgen dat anderen na de dood voor je zielenheil zouden bidden. Deze opvattingen hebben een verwerpelijke cultus tot gevolg waarin getracht wordt het zielenheil af te kopen. Aflatenbrieven, missen laten lezen, goede werken doen, het zijn allemaal manieren om de tussentijd in het vagevuur te bekorten. Rijke mensen misbruikten op die manier hun rijkdom om zich te verzekeren van het eeuwig leven.

De reformatie

Het zijn deze praktijken waartegen sommigen gaan protesteren. De angst, het misbruik van de angst, de handel in aflaten worden zowel binnen als buiten de kerk aangeklaagd. De bekendste protestant is Luther. Op 31 oktober 1517 spijkert hij zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkerk in Wittenberg. De scheiding in de christelijke kerk is een feit. Ongepast was het in zijn ogen dat geestelijken

zich opstelden tussen God en mens. Dat zij door hun aflatenhandel,

boeteoplegging en absolutie zich iets aanmatigden wat alleen toekomt aan God. Alles wat op afkopen van onze tekorten lijkt was in Luthers ogen een belediging van Gods genade en van Zijn majesteit. Al onze goed werken en alle boetedoening vallen in het niet bij Zijn genadedaad. Alleen God kán ons redden en hééft ons gered door zijn kruisdood. Christus heeft door Zijn dood alle zonden afgewassen. Hij, en Hij alleen is ons heil en ons leven. Wie gelooft (de ware weg is vastgelegd in de Schrift) kan door Zijn genade gered worden. De reformatie keert terug naar de bron van ons geloof: Christus, de verlosser. Hij laat zich kennen door wat in de Schrift over Hem vermeld wordt.

De reactie van de katholieken is dat zij in het concilie van Trente de geloofswaarheden nog eens

nadrukkelijk vaststellen. In beide tradities probeert men te vermijden dat het geloofsleven nogmaals ontspoord zoals het in de middeleeuwen gebeurde. Het feitelijke effect was echter dat beide kerken allerlei zaken zo onwrikbaar vastgelegd hebben dat ze soms moeilijk aanloten bij de veranderingen in de samenleving.

De hedendaagse situatie

124

In de beleving van de hedendaagse gelovige lijkt God voor het alledaagse leven wat minder relevant te zijn. Het leven heeft betekenis in zichzelf. God is voor een gelovige weliswaar de oorsprong van het leven en (misschien) een belofte voor de toekomst, maar een directe invloed op het leven van alledag, in de zin van een goddelijke bestuurder, lijkt Hij niet te hebben. Ook de kerk, als richtinggevende autoriteit, oefent steeds minder invloed uit op het leven. Zelfredzaamheid en autonomie horen bij het moderne levensgevoel. Daarom komt God pas in beeld wanneer de autonomie en de zelfredzaamheid aan hun grenzen komen, namelijk bij de grenzen van het leven: geboorte en dood. God is verbonden met de uiteindelijke vraag naar de betekenis van het leven. Draagt Hij ons leven? Is Hij afwezig? Bestuurt Hij ons leven? Is Hij de veroorzaker van het lijden? Over welke God hebben we het dan en welke gezichten heeft deze God? Zijn inspiratie, verbond en belofte – betekenissen die we aan God

toekennen - terug te vinden in de hedendaagse godsbeleving?

God en geloof als inspiratie van het leven. De ethische dimensie van het geloof

De christelijke cultuur heeft de ethiek -de vraag hoé te leven en te handelen - van de westerse wereld ongetwijfeld diepgaand beïnvloed. Het beeld van humaniteit is weliswaar niet exclusief geworteld in het christendom (er spelen ook invloeden uit joodse, Griekse en andere oude culturen), maar als er één zaak is die het christendom steeds heeft verkondigd, dan is het dat mensen naar elkaar

behoren om te kijken en dat ieder mens uniek is en de moeite waard is. In onze cultuur is dat zo'n vanzelfsprekendheid dat we de christelijke wortels ervan soms vergeten en het meestal niet verbinden met het goddelijke.

De ethische vraag komt aan de orde wanneer wij onszelf afvragen op welke wijze wij er voor elkaar waren.

Van oudsher was het adagium van de kerk, in navolging van Christus, dat wij er moeten zijn voor de armen. Dat woord moet verstaan worden in zijn oorspronkelijke betekenis namelijk: er zijn voor alles en iedereen die op één of andere wijze lijdt. Wanneer heb ik u gezien? Toen u de armen kleepte en de gevangenen bezocht en de dorstigen laafde en de rouwenden troostte. (Mattheus)

Het leven wordt vooral geëvalueerd bij het levenseinde. Veel mensen stellen zich dan de vraag of hun leven zinvol was. Die zinvolheid is verbonden met de vraag of ze goed geleefd hebben. Criteria voor die vraag ontleent de gelovige mens soms aan de ethiek die zijn geloof hem voorhoudt. De vraag naar zinvolheid wordt voor de hedendaagse mens niet zozeer ingegeven door angst voor hel of vagevuur maar door de vraag of men zichzelf (en God?) recht in de ogen kan kijken. De hel is: sterven met de gedachte dat het leven voor niks geweest is.

De God van het verbond

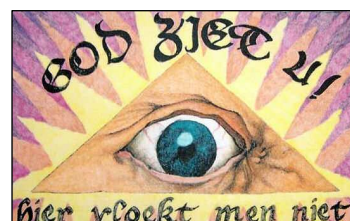
Het leven heeft zin of het wordt ervaren als onzinnig. Speelt God daarin een rol? Voor veel ouderen was deze vraag in hun jeugd nauwelijks een vraag. God speelde in alles een rol. Hij bemoeide zich met de wereld. Hij had een bedoeling met elk menselijk leven. In veel christelijke huiskamers hingen afbeeldingen waarop men kon lezen 'God ziet u'. Hij was altijd en overal aanwezig. Die

bemoeienis en aanwezigheid werd soms ervaren als lastig en bedreigend. Dit beeld van God hebben veel mensen achter zich gelaten.

Nu vragen mensen zich veel meer af of God op een andere manier in hun leven aanwezig is, en zo ja, hoe dan? Draagt Hij ons leven? Bestuurt Hij ons leven? Is Hij de veroorzaker van hetgeen ons overkomt? Hebben we een verbond met God? Is Hij solidair met ons? De gedachte dat wij zomaar aan ons lot overgelaten zijn en dat er niets is wat steun en hoop geeft aan ons leven, is voor veel mensen geen bevredigende conclusie en maar moeilijk te accepteren. Maar waarom is er dan zoveel lijden? Of, persoonlijker, waarom overkomt mij dit verlies? Het leven is onrechtvaardig. De ene mens maakt aanzienlijk meer mee dan de ander. Wanneer mensen een beeld hebben van God als degene die alles bepaalt in het leven, dan zullen ze zich bij tegenslagen afvragen waarom er dan zoveel lijden voor komt. Op allerlei manieren hebben mensen geprobeerd daarvoor een verklaring te vinden.

Antwoorden op lijden?

Een traditioneel antwoord is dat het lijden dat iemand overkomt misschien een straf is omdat men iets verkeerd gedaan heeft. De verzuchting

‘Ik zal het wel ergens om verdiend hebben’ verwijst daar nog steeds naar. Een andere traditionele opvatting is dat het lijden dat mensen overkomt misschien een beproeving is waar men iets van kan leren. Mensen kunnen inderdaad leren van het verdriet dat hen overkomt. Ze gaan soms bewuster en intenser leven en ze kunnen tot de conclusie komen dat de dingen die er werkelijk toe doen andere zijn dan ze vroeger meenden. De ‘prijs’ die echter voor dit ‘leren’ betaald moet worden zal door de meeste mensen als zeer onredelijk worden ervaren. Om zo’n leerproces vraagt geen mens. De God die dit oplegt, zal ervaren worden als een dominante, strenge en vooral onrechtvaardige God. Slechts weinigen zullen met deze God te maken willen hebben.

Steeds meer moeten ook gelovige mensen vaststellen dat elke poging om aan het lijden zin toe te kennen bij voorbaat gedoemd is om te mislukken. De enige zekerheid die we hebben is dat verdriet, lijden, tegenslagen en dood helaas altijd voorkomen. Mensen hebben de opdracht om de schepping steeds verder te vervolmaken en zoveel mogelijk lijden uit te bannen, maar helemaal zal dat nooit lukken.

In situaties waarin de mens geconfronteerd wordt met de dood stoot hij op de uiterste grens van het leven. Soms betekent dat, dat men God weer zoekt en ook vindt. Soms wordt Gods aanwezigheid diep betwijfeld en keert men zich

teleurgesteld af van het geloof dat geen betekenis meer lijkt te hebben. De ene persoon zal zeggen: ‘Gelukkig kan ik nog bidden, anders zou ik het niet redden.’ Een ander zal zeggen: ‘Spreek mij niet over God, nu mij dit overkomt.’

Meestal is er wel een besef aanwezig dat je God niet direct verantwoordelijk kunt stellen voor alles wat in deze wereld gebeurt. Bovendien weten mensen heel goed dat lijden en dood nu eenmaal bij het leven horen. Uit een onderzoek (2007) blijkt dat in onze Nederlandse gesecculariseerde samenleving ruim zestig procent van de Nederlanders bidt. Vaak is dat in situaties waarin men ziek is, geconfronteerd wordt met ernstig verlies, of anderszins in nood is. Over het algemeen verwacht men dan niet dat God het probleem komt oplossen, maar men hoopt dat het gebed steun en kracht geeft, of men gebruikt het gebed om het hart te luchten en hoopt dat het weer goed komt. God (of Iets) is dan een klankbord waaraan je het verdriet en je kwetsbaarheid kunt toevertrouwen. Hij leeft mee, steunt, luistert zonder dat Hij oplossingen of antwoorden geeft. In deze opvatting is God solidair met mensen. Er is een gevoel van verbondenheid. Sommige mensen die niet gelovig opgevoed zijn, verzuchten in een crisissituatie wel eens: had ik maar een geloof, dan zou het misschien gemakkelijker zijn.

Verlangen dat het leven verder gaat. De God van de belofte

In onze cultuur is de sterke verbinding tussen de levenden en de doden verbroken. De doden worden niet meer, zoals vroeger, begraven midden in het dorp, rondom de kerk, de centrale plaats waar de gemeenschap samenkwam. De doden horen niet meer, zoals vroeger, bij de gemeenschap. De gedachte 'dood is dood' lijkt de belofte van een ander leven en de onsterfelijkheid van de mens definitief aan te tasten. Maar is dat waar?

Wie veel werkt met nabestaanden weet dat zeer velen enige troost vinden in de gedachte dat hun dierbaren 'ergens' zijn. Ook het gevoel van aanwezigheid, soms bijna lijfelijk, geeft troost. Dat alles neemt de pijn van de definitieve afwezigheid in het hier en nu niet weg, maar het kan een beetje verzachtend werken. Dit kan men echter de nabestaanden niet als troost aanreiken. Het zou ervaren worden als goedkoop en als een verdoezeling van het verdriet. Het verlangen dat ons leven voortgaat, kan diepte geven aan ons bestaan en ons helpen om het uit te houden in dit 'tranendal' (om maar eens een oud woord te gebruiken). In situaties van rouw zijn het de rouwenden die daarover vaak zelf spreken. Op de

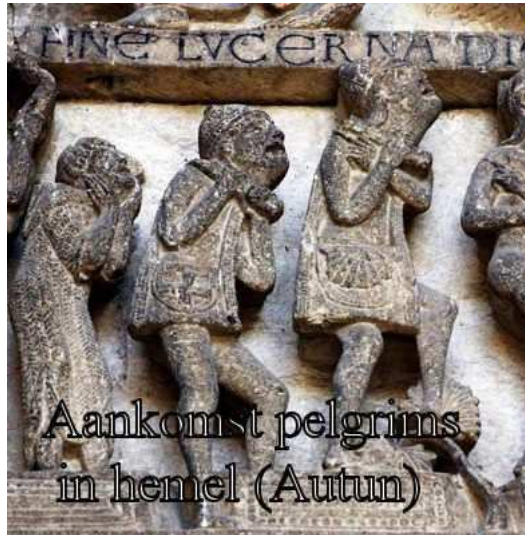
vraag of zij vermoeden dat hun dierbaren 'ergens' zijn zal de meerderheid antwoorden dat dit vanzelfsprekend is. Natuurlijk zijn de doden ergens, maar lang niet iedereen verbindt dat met religie of met God.

Het verlangen dat het leven verder gaat is misschien wel inherent aan het mens zijn. Zelfs al zou het in freudiaanse terminologie een vorm van projectie

zijn van onze angst of van onze onvolwassenheid, dan nog geeft het diepte aan ons bestaan.

Communiceren over levensbeschouwingen en religie

God is nog lang niet afgeschreven, maar Zijn naam en gezicht zijn anders geworden. De hemel als plaats van een nieuwe ontmoeting met dierbaren lijkt op zijn retour. Voortleven als een toestand waarin het leven toch betekenis heeft, waarin onze energie bewaard blijft of waar wij uiteindelijk 'thuiskomen' klinkt wel, min of meer verborgen, door in de verlangens en uitspraken van hedendaagse mensen. Geloof, kerk en religie worden beschouwd als privé-zaken waar je niet met elkaar over moet praten, want dat leidt alleen maar tot onbegrip of tot ruzies. Omdat levensbeschouwing en geloof persoonlijk beleefd worden,

vinden veel mensen het moeilijk om de inhoud daarvan met elkaar te delen. Uit onmacht of verlegenheid mijdt men het gesprek. Men weet niet goed hoe men op elkaar moet reageren. 'Ieder mens heeft toch het recht om te geloven wat hij wil.' Het misverstand achter deze opvatting is dat je in een gesprek noodzakelijk met elkaars geloof zou moeten instemmen. Dat is niet zo, integendeel. Te gemakkelijk met elkaars overtuigingen instemmen lijkt een vorm van desinteresse, men

neemt dan de gesprekspartner niet serieus. Mensen vragen niet om hun geloof en levensbeschouwelijke overtuiging te delen, maar ze vragen aan hun gesprekspartner om inleving in de betekenis die religie heeft voor hen als persoon. Inzicht in de betekenissen die God kan hebben en die we in het bovenstaande beschreven hebben: God als inspirator, bondgenoot of belofte, kan daarbij helpen.

Dood en sterven in de islam

Alper Alasag

1. Welk godsbeeld staat centraal in uw religieuze traditie?

128 Sommige geleerden hebben gesteld dat God duidelijker aanwezig is dan elk ander wezen, maar dat degenen zonder inzicht Hem niet kunnen zien. Anderen hebben gezegd dat Hij vanwege de intensiteit van Zijn Zelf-manifestatie, aan de directe waarneming onttrokken blijft.

Kennis van God

God Almachtig dient volgens islam vanuit vijf perspectieven beschouwd te worden.

Eén is Zijn "Essentie" als Goddelijk Wezen (Zat), die alleen Hij kan kennen. De Boodschapper zegt: "Denk niet na over de 'Essentie' van God; maar denk na over Zijn schepping." (Abu Nu'aym, Hilyat al-Awliya, 6:67.)

God heeft geen partners, gelijken of gelijkenis, zoals aangegeven in: Er is niets dat Hem gelijk is (42:11).

Het tweede perspectief bestaat uit Zijn Essentiële Kwaliteiten als God, die de bron van de Eigenschappen zijn.

Het derde perspectief omvat Zijn eigenschappen, die uit drie soorten bestaan:

- Essentiële Eigenschappen (Bestaan, Geen begin hebben, Eeuwig

voortbestaan, Niet aan het gecreëerde gelijk zijn, Zelf-onderhoud);

- Positieve eigenschappen (Leven, Kennis, Macht, Spraak, Wil, Horen, Zien, Scheppen);

- en ontelbare “Negatieve” eigenschappen, die worden samengevat met de woorden “God is volledig vrij van elk gebrek en elke beperking.”

De eigenschappen zijn de bronnen van de namen: Leven leidt tot de Al-levende, kennis tot de Al-wetende en macht tot de Al-machtige. De namen zijn de bronnen van de daden: leven geven vindt zijn oorsprong in de Al-levende, en alles, tot aan het kleinste ding, weten, komt voort uit de Al-wetende. God wordt “gekend” door Zijn daden, namen en eigenschappen.

Al wat in het universum bestaat, in de materiële en immateriële werelden, is het resultaat van de manifestaties van de namen en eigenschappen: universele en individuele voorziening verwijzen

naar Zijn naam de Al-Voorzienende en de Al-Helende is de bron van geneesmiddelen en geduldig herstel. Filosofie heeft zijn bron in Wijsheid, enzovoort. De daden, namen en eigenschappen vormen de “schakels” tussen God en het geschapene of de “reflectoren” waarmee men kennis kan nemen van God.

Hoewel we proberen om God door Zijn daden, Namen en Eigenschappen

te kennen of te herkennen, moeten we niet in termen van afgeleide gelijkenissen of vergelijking aan Hem denken, daar er niets is dat Hem gelijkt. Hij is absoluut Eén, Enkelvoudig en volledig verschillend van al dat bestaat of de potentie tot bestaan heeft. Hierbij wordt Zijn één-zijn niet in termen van aantallen bedoeld. Hij bezit tevens eenheid en relaties met het geschapene. Om toch enige kennis van Hem te hebben door middel van Zijn daden, namen en eigenschappen, is enige vergelijking toegestaan. Hier wordt op gewezen in: Want God is de hoogste vergelijking (16:60).

Het beeld van de Ene ware God weerspiegelt de unieke voorstelling van God in de islam. Voor een moslim is God de Almachtige, Schepper en Behouder van het universum, die nergens op lijkt en met wie niets vergeleken kan worden. Toen de tijdgenoten van de Profeet hem naar

God vroegen, openbaarde Hij de Surat al-Ikhlâs, die als de essentie van eenheid of het motto van het monotheïsme beschouwd wordt, als volgt:

In de naam van Allah, de Barmhartige, de Erbarmer. Zeg (O Mohammed): Allah is God, de Enige. Allah is Zichzelf genoeg (Hij Die niemand nodig heeft en wie iedereen nodig heeft). Hij die niet verwekt

heeft, noch verwekt is en aan wie niemand gelijk is. (112: 1-4)

De Schepper moet wel van een andere aard zijn dan de geschapen dingen, omdat Hij, wanneer Hij van dezelfde aard is als zij, tijdelijk van aard is en derhalve een maker moet hebben. Daaruit volgt dat niets als Hij is. Als de Maker niet van tijdelijke aard is, moet Hij wel eeuwig zijn. Maar als Hij eeuwig is, kan Hij niet veroorzaakt zijn. Indien er niets buiten Hem is dat Zijn voortbestaan veroorzaakt, moet Hij wel Zichzelf Genoeg en Zelf-Behoudend zijn. Indien Hij van niets afhankelijk is voor de voortzetting van Zijn eigen bestaan, kan dit bestaan geen einde hebben. Derhalve is de Schepper eeuwig en eeuwigdurend: “Hij is de

130

Eerste en de Laatste.” Hij is Zichzelf genoeg en Zelf-behoudend of, om een term uit de Qur'an te gebruiken, as-Samad en al-Qayyum. De Schepper creëert niet alleen in de zin van dingen tot bestaan brengen, daar Hij hen tevens behoudt, hen uit het bestaan neemt en de ultieme oorzaak is van al wat hen overkomt.

Van 'Ali Ibn Abi Talib is opgetekend dat hij heeft gezegd:

Hij is Zijn, maar niet door het verschijnsel van tot leven komen. Hij bestaat, maar niet vanuit niet-bestaan. Hij is overal, maar niet door fysieke nabijheid. Hij is anders dan al het

andere, maar niet door fysieke afgescheidenheid. Hij handelt, maar zonder dat dit gepaard gaat met bewegingen en instrumenten. Hij is de Ene, alleen dusdanig dat er niemand is die Hem gezelschap houdt of is die Hij mist in diens afwezigheid.

Elk wezen is, binnen zijn vermogen, bedweld door de “wijn” van Goddelijke liefde. Mensen houden zowel van degenen die goed voor hen zijn, als van ware perfectie en alles overtreffende schoonheid. Zij houden tevens van degenen, die goed zijn voor degenen van wie zij houden en wie zij genadig zijn. Met dit gegeven, kunnen we begrijpen dat de Majestueuze en Schone, de meest geliefde van perfectie, in al Wiens namen ontelbare schatkamers aan goedheid besloten liggen, die allen die wij liefhebben met Zijn gunsten gelukkig maakt en de bron van ontelbare perfecties en gradaties van schoonheid en gratie is, oneindige liefde en de bedwelmung van de schepping met Zijn liefde waardig is. Dit is de reden dat sommigen het volgende gezegd hebben: “Wij willen zelfs het Paradijs niet. Een glimp van de goddelijke liefde is eeuwig genoeg voor ons,” en de reden dat Profeet Mohammed zei: “Een enkele minuut die in aanschouwing van de goddelijke schoonheid in het paradijs wordt doorgebracht, gaat alle beloningen van het paradijs te boven.” Perfecte liefde en alle perfecties, door liefde verworven, zijn dus mogelijk in de sferen van de universele

manifestaties van de Goddelijke Namen aan wezens als een geheel (Eenheid) en in de sferen van hun specifieke manifestaties aan

individuen (Eenheid of Uniekheid). Elke perfectie die buiten deze gebieden wordt voorgesteld, is onecht.

2. Welke positieve en welke negatieve aspecten worden in uw godsdienstige traditie aan het sterven van de mens toegekend? Is de dood iets om bang voor te zijn ?

Omdat er drie soorten mensen zijn, kan het graf op drie manieren worden voorgesteld. Voor gelovigen is het de deur naar een mooiere wereld. Voor degenen, die het volgende leven erkennen, maar een onverstandig, losbandig leven leiden, is het de deur naar eenzame opsluiting en een eeuwige gevangenis, die hen van hun geliefden zal scheiden. Omdat zij geloven en getuigen, maar niet volgens hun geloof leven, is dat precies de manier waarop zij gestraft zullen worden. Voor ongelovigen en de misleiden, die niet in het Hiernamaals geloven, is het graf de deur naar "executie." Daar zij geloven dat de dood een executie is zonder wederopstanding, zullen zij zowel in het graf als in de andere wereld gestraft worden.

Het zien van ouderdom, ziekte, ongeluk en ontelbare gevallen van dood overall om ons heen, doet onze pijn weer opleven en herinnert ons aan de dood. Zelfs de misleide en losbandige mensen, die allerlei

soorten plezier en genot lijken te genieten, bevinden zich vrijwel zeker in een helse staat van spirituele foltering.

Een diepgaande verdoving van losbandigheid maakt hen daar echter tijdelijk ongevoelig voor.

Gehoorzame gelovigen ervaren het graf als een deur naar een eeuwige schatkamer en oneindig geluk. Daar zij een "geloofsbrief" hebben, een onbetaalbaar kaartje naar de bestemmingen van de Voorbeschikking, kijken zij altijd met een diep genoegen en spirituele verrukking uit naar de oproep "kom en lever je kaartje in." Als dit gevoel van welbehagen de vorm van een zaadje aan zou kunnen nemen, zou dit uitgroeien tot een persoonlijk paradijs. Degenen, die dit grote geluk aan zich voorbij laten gaan om zich aan de driften van hun verlangens over te geven, die kiezen voor tijdelijke en verboden pleziertjes, die hun pijn zullen bezorgen, vallen echter ver beneden de status van de mensheid.

3. Welke voorstellingen kent uw godsdienstige traditie over de toekomst van de mens na de dood?

Het lichaam is een instrument van de geest, die alle onderdelen, cellen en minieme deeltjes ervan, beheert en stuurt. Wanneer het uur gekomen is, vormt iedere ziekte of defect van lichaamsfuncties een uitnodiging voor Azrael, de Engel des Doods. In werkelijkheid veroorzaakt God de dood. Om te voorkomen dat mensen hierover bij Hem zouden klagen, omdat velen dit als oneerlijk ervaren, gebruikt God Azrael als sluier bij het halen van de zielen. Ook werpt Hij ziektes of bepaalde calamiteiten op als sluier tussen Azrael en de dood, zodat de mensen hem de dood niet zullen verwijten.

132

Op het moment van sterven, worden er meestal ramen geopend voor de rechtschapen gelovigen, voor een blik op hun plaats in het Paradijs, of worden hun de vormen van hun goede daden en uitingen in de andere wereld getoond. De Boodschapper vertelde dat deze zielen net zo rustig worden meegenomen als water uit een kruik stroomt. Sterker nog, martelaren voelen tijdens het sterven geen enkele pijn en weten niet eens dat zij gestorven zijn; in plaats daarvan denken ze dat ze in een betere wereld terecht zijn gekomen en zijn ze gelukkig.

Profeet Mohammed vroeg Jabar, wiens vader 'Abd Allah ibn Jahsh bij Uhud tot martelaar was geworden:

Weet je hoe God je vader verwelkomd heeft? Hij verwelkomde hem op zo'n onbeschrijfelijke manier, dat geen oog het gezien heeft, geen oor het gehoord, of geen verstand het begrepen heeft. Je vader zei: "O God, breng me terug naar de wereld, zodat ik degenen die achter gebleven zijn, kan uitleggen hoe fijn het

Zonder hoop kan men het onverhoopte niet vinden.

martelaarschap is." God antwoordde: "Er is geen terugkeer meer. Het leven wordt slechts eenmaal geleefd. Ik zal hen echter informeren over de omstandigheden waar je je in bevindt." En Hij onthulde: "Beschouw degenen die voor God gesneuveld zijn, nooit als dood; zij zijn eerder levend en in de aanwezigheid van hun Meester. (3:169) (Bayhaqi, Dalailal-Nubuwwa, 3:298).

Men sterft zoals men leeft. Degenen die een goed, rechtvaardig leven leiden, hebben een mooie dood; degenen die slecht geleefd hebben, niet. Dit betekent echter niet dat de rechtschapenen gemakkelijk sterven of dat degenen die gemakkelijk schijnen te sterven, rechtschapen waren. Soms gebruikt God een zware dood namelijk om mensen van zonden te zuiveren. De Profeet zegt dat het

kwaad dat een gelovige soms overkomt, sommige van zijn of haar zonden wegneemt. (Muslim, “Birr,” Hadith No.:49).

Na de dood, worden de geesten van mensen, wier leven door geloof, goedheid, deugdzaamheid en verfijning gekenmerkt werd, in zijde of zijde-achtige substanties gewikkeld en weggedragen door de engelen, die de taak hebben de geest naar God te brengen. Terwijl de geest van een goed, rechtschapen persoon door de hemelen en alle innerlijke dimensies van het bestaan wordt gedragen, verwelkomen alle engelen die zij passeren hem en vragen zij: “Van wie is deze geest ? Hoe mooi is hij !” De dragers ervan stellen hem voor met de mooiste aansprektitels die hij in de wereld had en antwoorden: “Dit is de geest van de persoon, die, bijvoorbeeld, bad, vastte, aalmoezen gaf, anderen hielp, en in naam van God allerlei ontberingen verdroeg.” Uiteindelijk zal God hem verwelkomen en tegen de engelen zeggen: “Breng hem terug naar het graf waar zijn lichaam begraven is, zodat de ondervragende engelen Munkar en Nakir hem kunnen onderzoeken.”

De geesten van slechte mensen worden overal waar zij langskomen, met minachting behandeld en vervolgens, ver van de aanwezigheid van God Almachtig, teruggegooid in het graf. In het graf of de tussenwereld vragen Munkar en Nakir iedere ziel: “Wie is je Meester ? Wie is je Profeet ? Wat is je religie ? etc.

Vervolgens vragen ze ons naar onze daden.

De tussenwereld is het rijk waar de geesten de “zucht” van het paradijselijk geluk of de straf van de hel voelen. Als zij een rechtschapen leven geleid hebben, zullen hun goede daden als vriendelijke metgezellen aan hen verschijnen. Tevens zullen ramen geopend worden met zicht op hemelse taferelen en, zoals in een hadith vermeld staat, zal het graf als een tuin van het paradijs zijn (Daylami, al-Firdaws, 3: 231).

Degenen met niet vergeven zonden zullen in de tussenwereld echter een soort van lijden ondergaan, tot hun zonden gezuiverd en zij het Paradijs waardig zijn. Ongelovigen en slechte mensen zullen hun slechte daden in de vorm van slecht gezelschap en ongedierte tegenkomen. Zij zullen

taferelen uit de hel aanschouwen en het graf zal zijn als een afgrond in de Hel.

Omdat lichaam en geest het aardse leven samen leven en alle pijn en vreugde delen, zal God mensen lichamelijk en spiritueel doen herrijzen. De Ahl al-Sunna wa al-Jama'a (de meerderheid van de Moslims volgt de weg van de Profeet en zijn Metgezellen) zijn het erover eens dat lichaam en geest samen naar het Paradijs of de Hel zullen gaan. God zal lichamen creëren in vormen die bij het Hiernamaals horen, waar alles levend zal zijn: Dit aardse leven is slechts tijdverdrijf en spel, wisten zij maar dat het thuis van het

Hiernamaals, pas echt leven is (29: 64). Maar de Profeet Mohammed zei: "Een enkele minuut die in aanschouwing van de Goddelijke Schoonheid in het Paradijs wordt doorgebracht, gaat alle beloningen van het Paradijs te boven."

Geloof draagt het zaad van een soort paradijs dat de geest ervaart, terwijl ongeloof het zaad van een soort hel bevat, dat door de geest ervaren wordt. Zoals ongeloof het zaad van de hel is, is de hel de vrucht van ongeloof. Ongeloof is zowel de oorzaak van het in de hel terecht komen, als de oorzaak van het bestaan en ontstaan van de hel.

134 4. *Hoe kunnen de bovengenoemde geloofsvoorstellingen een rol spelen bij de begeleiding van mensen die gaan sterven?*

In het waarborgen van een vredige sociale structuur, neemt geloof in de wederopstanding, na het geloof in God, de belangrijkste plaats in. De Qur'an verkondigt:

Waar u zich ook mee bezighoudt, welk deel van de Qur'an u ook voordraagt en welke daad u ook beoogt, Wij zijn uw getuigen terwijl u zich erin verdiept. Zelfs het gewicht van een atoom op Aarde of in de Hemel ontgaat uw Heer niet, noch is er iets dat kleiner of groter is, of het staat in een Geopenbaard Boek. (10: 61)

Alles wat we doen, wordt vastgelegd door daarvoor aangestelde engelen. Daarnaast bezit God volledige kennis en bewustzijn van al onze daden, bedoelingen, gedachten en ambities. Degenen die zich dit ten volle realiseren, zullen werkelijke vrede en geluk in beide werelden vinden; een gezin en samenleving die uit dergelijke individuen bestaan, zullen

het gevoel hebben in het Paradijs te leven.

Geloof in de wederopstanding weerhoudt jonge mensen ervan hun leven te verspillen aan vergankelijke en onbelangrijke zaken en geeft hoop aan de ouderen, die het graf iedere dag dichter nabijkomen. Daarnaast helpt het kinderen de dood van geliefden te verdragen. Kinderen die geloven dat zij in een veel betere

wereld met hun overleden geliefden zullen worden herenigd, vinden werkelijke troost in de wederopstanding.

Kinderen zijn erg gevoelig en kwetsbaar. Extreem ontvankelijk als ze zijn voor rampspoed, worden ze gemakkelijk beïnvloed door wat hen zelf of hun familie overkomt. Wanneer zij een familielid verliezen of verwezen, verduistert hun wereld en vervallen zij tot diepe smart en wanhoop. Wat anders dan geloof in de wederopstanding en hereniging met de geliefden, die naar de andere wereld zijn vertrokken, kan het verlies van ouders, broers, zusters en vrienden compenseren ? Kinderen zullen alleen werkelijke troost vinden wanneer zij overtuigd zijn dat hun geliefden naar het Paradijs zijn gegaan en zij met hen herenigd zullen worden.

Wat de ouderen betreft, hoe kun je hen schadeloos stellen voor de jaren die voorbij zijn, hun kindertijd en jeugd, die zij achtergelaten hebben ? Hoe kun je hen troosten voor het verlies van hun geliefden, die hen in de dood zijn voorgedaan ? Hoe kun je de angst voor de dood en het graf uit hun harten wegnemen ? Hoe kun je hen de dood, die zij zo diep voelen, doen vergeten ? Zullen meer en nieuwere aardse genoegens hen troosten ? Alleen door hen te overtuigen dat het graf, dat voor hen op een draak lijkt, die met open mond wacht om hen te verslinden, in

werkelijkheid een deur naar een andere en betere wereld is, of eenvoudigweg een aangename wachtkamer die tot die wereld leidt, kun je hen schadeloos stellen en troosten voor dergelijke verliezen.

Geloof in de wederopstanding biedt tevens troost aan de zieken. Een gelovig persoon met een ongeneeslijke ziekte, denkt: "Ik ben stervende; niemand kan mijn leven verlengen. Iedereen gaat dood. Gelukkig ga ik naar een plaats (paradijs) waar ik mijn gezondheid en jeugd terug zal krijgen en voor altijd van beide kan genieten." Zeker van deze kennis, verwelkomen alle geliefde dienaren van God, profeten en heiligen, de dood met een glimlach. Tijdens de laatste minuten van zijn leven, zei de Laatste Profet: "O God, ik verlang naar het eeuwige gezelschap in de eeuwige wereld." (Bukhari, "Marda," 19)

De wereld is een mengeling van goed en kwaad, schoonheid en lelijkheid, onderdrukkers en onderdrukten. Vele gevallen van kwaad (lijken) ongezien en talloze benadeelde mensen kunnen hun recht niet halen. Alleen geloof in een hiernamaals in een andere wereld van totale gerechtigheid stelt de benadeelden en onderdrukten schadeloos en weerhoudt hen ervan wraak te nemen. Op dezelfde wijze vinden degenen die rampspoed ondergaan troost in de wederopstanding. Zij geloven namelijk dat alles wat hen overkomt, hen zuivert en dat alles wat zij tijdens

een ramp verliezen, hen in het Hiernamaals, als een zegening van het hiernamaals, teruggegeven zal

worden, alsof zij deze zaken als aalmoes weggegeven hadden.

De opstanding en het laatste oordeel (India, 16e eeuw)
Links op de voorgrond staan de doden die uit het graf zijn opgewekt. Ieder van hen houdt een rol in de hand waarop zijn of haar daden zijn aangetekend. In het midden zit aartsengel Gabriël met de Weegschaal der gerechtigheid. Hiermee worden ieders goede en slechte daden tegen elkaar afgewogen. Rechts van Gabriël zitten de profeet Mohammed en Ali, zijn schoonzoon en eerste imaan van de sji'ieten. Rechts van Ali zitten zijn zoons, Hassan en Hussayn, respectievelijk de tweede en derde imam. Rechts op de voorgrond gaan de beoordeelden over een brug, smaller dan een haar en scherper dan de snede van een zwaard, die over de hel gespannen is. De goeden bereiken de overzijde, het paradijs, maar de kwaden redden het niet en tuimelen in de diepte van de hel.

136

Dood en stervensbegeleiding bij het hindoeïsme

A ttry Ramdhani is Hindoe voorganger (pandit) verbonden aan de Shri Ram Mandir in Den Haag en geestelijk verzorger bij zorginstellingen.

Het hindoeïsme

Het lichaam is een produkt van de vijf oerelementen. Te weten: Akash (ruimte), Vaayu (Lucht), Agni (Vuur), Jala (Water) en Prithvi (Aarde). Het leven is meer dan het lichaam alleen. De bezieling van het levenloze lichaam vindt in de moederbuik plaats. De eerste bezieling gebeurt via de Atman (ongeborene en onvergankelijke eeuwige essentie van het Brahman) van de moeder. Zij draagt en voedt de vrucht in fysieke en in geestelijke zin. Geleerden menen dat rond de vierde maand de

Atman (van het kind) als zelfstandige entiteit de vrucht binnentreedt. Het leven begint echter al op het moment dat de moeder bewust is van haar zwangerschap, omdat dan ook sprake is van bezielde aanwezigheid en niet vanaf de vierde maand.

Het leven is de interactieve aanwezigheid (worden) van lichaam en Atman en de dood is de non-actieve aanwezigheid (zijn) van beide. Bij leven en dood speelt de relatie tussen stof en geest dus een belangrijke rol. Volgens het hindoeïsme dienen beide processen

begeleid te worden: de eenwording als ook het uit elkaar gaan van stof en geest. Het is dan niet zo vreemd dat het begin van leven (bevruchting/conceptie) als eerste en de dood als laatste van alle overgangsrituelen wordt gezien. Deze overgangsrituelen zijn in totaal zestien en worden Sanskaars genoemd.

Als we ons hier alleen concentreren op de dood en de rituelen en processen die daarmee te maken hebben, dan zien we een drietal aandachtspunten:

Preterminale en terminale fase, het overlijden en na het overlijden.

Preterminale fase

Bij het ontdekken van enige vorm van ziekte of ernstig letsel die de potentie heeft om het leven te verkorten of die de gezondheid ernstig bedreigt, treedt er al verandering op in de relatiesfeer van de patiënt. Ook zingeving en uitzicht op een goede toekomst drukken zwaar in de preterminale fase, waarbij er sprake is van langzaam doodgaan terwijl de dood nog niet zichtbaar manifest aanwezig hoeft te zijn. In zulke situaties worden relaties en medeleven van dierbaren op de proef gesteld. De Hindoestaanse gemeenschap kenmerkt zich door een enorme hechting. In situaties van ernstige ziekte wordt de medemenselijkheid van deze intermenselijke relaties op de proef gesteld. Dhiraj, Dharma, Mitra aru Naari, Vipati Kaal Parakhahin in Caari. [Ramayana]

In tijden van nood worden geduld, verantwoordelijkheidsgevoel, het geloof en dierbaren op de proef gesteld. De Pandit wordt in een dergelijke situatie ook uitgenodigd om te bidden voor herstel en genezing.

Terminale fase

In de terminale fase wordt

verondersteld dat de patiënt niet al te veel kan inbrengen omdat hij niet werkelijk bewust is van zijn situatie. Dierbaren moeten ervoor zorgen dat hij zonder angsten de dood kan 'inglijden'. Hierbij moet de patiënt afscheid (Vairagah) nemen en vergiffenis (Praayascita) vragen om niet met gevoelens van angst, wrok, schuld en haat naar het hiernamaals te gaan.

De geschriften sommen een aantal angsten die voor de dood optreden en die eventueel weggenomen kunnen worden: DhanaBhay, Mayabhaya, PutraBhaya en PaapaBhaya. Deze zijn respectievelijk angst m.b.t. rijkdom, bezittingen, kinderen /familieleden en

zondige daden. Bewust doodgaan betekent afscheid nemen voordat je aan je reis begint en trachten te onthechten. Antakaale ca Maameva smaranmuktva kalevaram.....Sa MadBhaavam..... [BhagavadGita]
 Wanneer iemand toegewijd is aan me terwijl zijn Atman het lichaam verlaat...Zo iemand zal uiteindelijk Mij bereiken.....

In gelovige families worden aan het sterfbed religieuze liederen (bhajans)

gezongen en druppels water van de heilige Ganges samen met bladeren van Tulsi (mystieke en heilige plant) op de lippen geplaatst van degene die aan het overlijden is. De Pandit wordt

uitgenodigd om de stervende en nabestaanden te begeleiden met gebeden en mantra's.

In de Upanishaden wordt verteld dat de ziel en alle levenskrachten via de poorten des lichaams, het lichaam kunnen verlaten. Indien de ziel via de zeven openingen in het hoofd het lichaam verlaat, dan komt zij terug als een mens. En als een ander levend wezen, indien de migratie van de Atman plaatsvindt via de openingen in het onderlichaam. Tijdens het overlijdensproces kun je dus al opmaken hoe iemand geleefd heeft en welke karma's (totaliteit van handelingen) hebben plaatsgehad. Dierbaren kunnen hierbij zelf goede

karma verrichten door de overlijdende bij te staan in het sterfproces. Helaas komt het ook voor dat velen bij ziekenbezoek en in dergelijke gevallen geen houding weten aan te nemen en ook geen empathie kunnen tonen, waardoor de overlijdende wordt veroordeeld met opmerkingen zoals: 'Een ieder moet boeten voor zijn karma's.' of 'Je oogst wat je ooit heb gezaaid.'

Na het overlijden; teruggave van het lichaam

Binnen het Nederlandse hindoeïsme zijn er twee hoofdstromingen: De Sanatan Dharma (de meest traditionele stroming) en de Arya Samaj (protestbeweging ontstaan ca. 140 jaar geleden in India). Binnen de SD heersen er opvattingen over de reis die de ziel maakt na het overlijden. Om de ziel hierin te begeleiden zijn er ook veel offerrituelen. Binnen de AS, waar beeldenverering en voorouderverering een taboe zijn, is het teruggeven van het stoffelijke omhulsel de enige rituele verplichting. De Atman hoeft daar niet verder begeleid te worden, aangezien ieder zijn eigen karma moet meedragen.

Binnen beide stromingen is er een grote overeenkomst betreffende het teruggeven van het stoffelijke lichaam. Je kunt dit doen via de vier grofstoffelijke elementen: aarde, water, lucht en vuur. De meeste Hindoes kiezen voor een snelle en reine manier, namelijk door het lichaam te cremen en het as te

138

verstrooien in stromend water. Voor dit laatste wordt vaak een boot afgehuurd om de vele familieleden en kennissen te kunnen transporteren. Een ander overeenkomst is dat na het overlijden bij de offerrituelen in beide stromingen ‘vuuroffers’ worden gedaan.

Offers

Naast gebeden ter troost dienen de rituelen als voorbereiding voor het werkelijk teruggeven van het lichaam aan de stoffelijke natuur. Ieder grofstoffelijk element en fijnestoffelijk element wordt teruggegeven via vuuroffers aan de eigen bron.

Suuryam caksuh sah gacchatam.....
[Veda's]

139

Laat het licht van de ogen teruggaan naar de zon en de koele gedachten naar de maan...

Lichaam en geest worden eerst door mantra's ontleed en teruggeofferd, zodat de vrije Atman verder kan gaan. Binnen de SD worden extra rituelen gedaan. De vijf elementen worden gesymboliseerd door vijf

rijstemeelballen, waarbij ook vruchten en bloemen worden geofferd. Deze offers alsook de offers van melkstream worden uit dankbaarheid gedaan. Dankbaarheid voor het leven dat de overledene heeft geleefd.

Orthodoxe pandits spreken hier over schuldvereffening en niet over dankbaarheid.

Rouwperiode

Binnen de AS stroming houdt de rouwperiode op na de crematie. Op de dag van crematie worden thuis zoete offerspijzen geofferd in het vuur en kan het normale leven daarna weer verdergaan. Binnen de SD wordt de rouwperiode nog gemarkeerd op de tiende dag en dertiende dag. Op beide dagen wordt nog voedsel geofferd en vuuroffers gedaan. Want de Atman van de overledene is niet geheel vrij van het stoffelijke. In naam van de overledene worden voedsel en kleding geofferd. Op de tiende dag wordt de Atman begeleid naar de Yamloka waar een beslissing zal worden genomen over zijn toekomst. Dat kan de hemel zijn of de hel, maar ook een menselijk leven of het leven van een

ander wezen. Op de dertiende dag wordt aangenomen dat de Atman al is gereïncarneerd.

Zeker weten doen we niet, daarom worden de rituelen na een half jaar en een jaar herhaald voor het geval dat

de ziel nog ergens aan het rondzwerven is.

Gedurende de periode van rouw die binnen beide stromingen een ander duur heeft, worden er bijeenkomsten

georganiseerd om te bidden en om schriftlezingen te doen. Vaak gebeurt dit in rouwcentra en daarna weer thuis. Binnen de collectieve culturen zijn bij zulke gebeurtenissen alle familieleden en kennissen (direct of indirect) betrokken. Een bezoekersaantal van 300 tot 500 bij een crematie is niet ongewoon. Dat is de reden dat Hindoestaanse uitvaarten laat op de dag worden gepland.

140 De zoon van de overledene die de eerste verantwoordelijke is voor het uitvoeren van de rituelen, maakt zijn rouw kenbaar door zich kaal te laten scheren. In de Nederlandse situatie zijn er verschuivingen kenbaar, waarbij niet alle rituelen als plichten worden beschouwd. Ook de persoonlijke manier van afscheid nemen komt steeds meer naar voren, waar vroeger het gezicht laten zien al voldoende was (Als je aanwezig bent dan ben je ook betrokken en loyaal). Bij de gang naar het crematorium of begraafplaats wordt nog drie keer de naam van God Rama geroepen waarbij de kistdragers knielen bij de

kist van de overledene. Dit wordt vijf keer herhaald. ‘ Ram naam Satya Hai!

De naam van Heer Rama is de enige onveranderlijke waarheid!

Op het moment dat de zoon met een licht rond de kist heeft gelopen, plaatst hij en alle gezinsleden apart een gebroken bloemenslinger om het hals van de overledene.

‘Zoals bij een gebroken kralensnoer alle kralen een eigen weg op gaan, zo willen alle elementen een eigen weg opgaan wanneer de Atman – als bindende macht – het lichaam heeft verlaten’. [BhagavadGita]

Na de dienst zetten alle bezoekers bloemen en Samagri (gemalen hout voor het vuuroffer) in de kist voordat de kist gesloten wordt en richting oven wordt getransporteerd. De Pandit begeleidt een aantal gezinsleden bij de ovenruimte. Op de terugweg dringt langzaam maar zeker tot de nabestaanden door dat het lichaam niet meer aanwezig is. ‘Het lichaam moet je loslaten maar de persoon kun je niet loslaten’, zegt de pandit.

Dood en sterven in het boeddhisme

Varamithra

Van huis uit is Varamitra organisatieconsulent en sinds 1987 in Amerika en Europa opgeleid in boeddhisme en meditatie. Naast zijn werk voor BC Haaglanden werkt Varamitra mee aan de forumdiscussie van het kwartaalblad *Vorm & Leegte* en verzorgt maandelijks een radiocolumn voor de Boeddhistische Omroep. Verder werkt hij als hoofd boeddhistische geestelijke verzorging bij het Ministerie van Justitie.

Welk godsbeeld staat centraal in uw religieuze traditie?

De leer van de Boeddha kent geen godsbeeld. In essentie is er geen begin en einde, iets wat wij met onze geconditioneerde geest niet kunnen begrijpen. Een God zou een voorstelling kunnen geven van een begin, zoals dat o.a. verwoord wordt in de christelijke traditie.

De Boeddha welke vijf honderd jaar voor Christus leefde heeft niets over de Christelijke God kunnen zeggen. Wel gaf Boeddha commentaar op de God/het godsbeeld dat voorkomt in de Veda's, waaruit later het hindoeïsme is voortgekomen.

141

De Boeddha zegt dat indien de wereld door een God geschapen zou zijn, er geen leed, ellende en kwaad in deze

wereld zou zijn, want alle daden, het zuivere en de onzuivere, komen dan van Hem (en God voorstellen als een entiteit waarin in potentie kwaad aanwezig is, was ondenkbaar, ook in de Vedische tijd).

Echter in veel Aziatische landen waar het boeddhisme zich al eeuwen geleden heeft geworteld, wordt de Boeddha en andere figuren uit het rijke pantheon van boeddha's en bodhisattva's wel vaak aanbeden zoals sommige christenen heiligen vereren.

Welke positieve en negatieve aspecten worden in uw godsdienstige traditie aan het sterven van de mens toegeken

In zijn eerste leerrede het Dhammachakkappavatana Sutta geeft de Boeddha uitleg over de vier edele waarheden. Een door alle tradities aanvaarde centrale leerstelling.

Dit, monniken, is de edele waarheid (1) van het lijden. Geboorte is leed vol, ouder worden is leedvol, ziek zijn

is leedvol, sterven is leedvol; verenigd zijn met niet geliefde dingen of mensen is leedvol; gescheiden zijn van geliefde dingen of mensen is leedvol; ook niet krijgen wat je wenst is leedvol; de vijf geledingen van het toe-eigenen, in het kort, zijn leedvol.

Dit, monniken, is de edele waarheid (2) van de oorsprong van het lijden. Het is deze begeerte, die tot wedergeboorte leidt, die vergezeld gaat van vreugde en hartstocht, die her en der genoeg vindt, namelijk:

de begeerte naar zintuiglijk genot, de begeerte naar bestaan en de begeerte naar ophouden te bestaan.

Dit, monniken, is de edele waarheid (3) van het ophouden van het lijden. Het is het volledige verdwijnen en ophouden van diezelfde begeerte, het opgeven ervan, de verzaking ervan, de bevrijding ervan, het zich ervan ontdoen.

Dit, monniken, is de edele waarheid (4) van de weg die leidt naar het ophouden van het lijden. Het is dit edele achtvoudige pad, namelijk: de juiste zienswijze, de juiste gerichtheid, het juiste spreken, het juiste handelen, de juiste wijze van levensonderhoud, de juiste inspanning, de juiste aandacht en de juiste concentratie.

142

In de eerste edele waarheid noemt de Boeddha dat sterven leedvol is. Het leed ontstaat echter niet door het sterven maar door de begeerte naar het niet-sterven, of leven.

De begeerte kan opgeheven worden zoals in de 3^e edele waarheid wordt verwoord. En in de 4^e edele waarheid wordt de leerweg aangereikt langs welke we komen tot het opheffen van de begeerte.

In de 2^e edele waarheid spreekt de Boeddha over *de begeerte naar zintuiglijk genot, de begeerte naar bestaan en de begeerte naar ophouden te bestaan.*

Het gaat in deze zin over het uitdoven van de begeerte naar....

Met zintuiglijk genot, bestaan en niet-bestaan is op zich niets mis. Het is de begeerte, het grijpen naar, het vasthouden aan, dat maakt dat het lijden ontstaat.

Het lijden en dus ook de dood dienen in drie op eenvolgende stadia gekend, begrepen en gerealiseerd te worden.

"Dit is de edele waarheid van het lijden," toen ik dit besepte (1), monniken, gingen mij de ogen open voor dingen die tevoren ongehoord waren; er rees kennis in mij op, er rees inzicht in mij op, er rees weten in mij op, er ging mij een licht op. "Deze edele waarheid van het lijden moet volledig doorgrond (2) worden," toen ik dit besepte, gingen mij de ogen open voor dingen die tevoren ongehoord waren; er rees kennis in mij op, er rees inzicht in mij op, er rees weten in mij op, er ging mij een licht op. "Zij is volledig doorgrond (3)," toen ik dit besepte, gingen mij de ogen open voor dingen die tevoren ongehoord waren; er rees kennis in mij op, er rees inzicht in mij op, er rees weten in mij op, er ging mij een licht op.

Middels studie, reflectie en meditatie worden de 4 edele waarheden op de 3 niveaus van handelen, spraak en gedachten gerealiseerd. Het proces van realisatie is beslist niet lineair. Het werken aan de een doet de andere ook in beweging komen. "Alles hangt met alles samen, niets ontstaat op zichzelf" is een veel gehoorde uitspraak van de Boeddha.

Een eenvoudige maar zeer effectieve reflectie oefening op de dood is te vinden in het boekje 'Boeddhisme zonder geloof' geschreven door Stephen Batchelor.

Ga rustig zitten en richt de aandacht op het volgende zinnetje:

'Omdat alleen de dood zeker is en de tijd van de dood onzeker, wat moet ik doen?'

Kijk of deze vraag resoneert in je lichaam, een onberedeneerde stemming te weeg brengt, een onbestemd gevoel.

Schenk meer aandacht aan het lichaamsgevoel dan aan de gedachten.

143

Een andere meer complexe oefening is een van de meditaties over de 'Opmerkzaamheid met betrekking tot het lichaam' zoals beschreven in de Visuddhimagga.

Deze reflectie helpt o.a. om los te komen van de gehechtheid aan het lichaam en wordt ook wel genoemd reflectie op de fasen van ontbinding of de negen begraafplaatscontemplaties. Deze meditatie is vooral bedoeld om los te komen van het lichaam. In gelijkmoedigheid de veranderlijkheid en de vergankelijkheid van het lichaam te aanvaarden.

Volgens de onderstaande negen stadia visualiseren we ons eigen lichaam na het sterven als de ontbinding langzaam zijn greep krijgt. Zo reflecteren we op de vergankelijkheid

van ons bestaan aan de hand van ons eigen lichaam.

Mijn lichaam zwelt op.

Mijn lichaam kleurt rood op de plaatsen waar vlees zit, wit op de plaatsen waar etter verzameld is en blauwzwart op alle andere plaatsen.

Etter stroomt uit open plekken in mijn huid en uit de andere lichaamsopeningen.

Mijn huid, vlees en organen worden door dieren, vliegen en maden aangevreten en verslonden.

Mijn lichaam is teruggebracht tot een skelet dat bijeengehouden wordt door pezen waaraan nog vlees en bloed zit. Mijn skelet is besmeurd met bloed en wordt door pezen zonder vlees bijeengehouden.

Mijn botten liggen her en der verspreid nadat de pezen verschrompeld zijn.

Mijn botten beginnen te vergaan.

Mijn botten worden tot stof dat wegwaait.

In sommige tradities ging men zelfs zo ver, door deze meditatie te doen

tussen de ontbindende lijken op het knekelveld.

Kort en goed komt het er op neer in het boeddhisme dat we de dood onder ogen leren zien als een onvermijdelijke situatie waar we niet aan kunnen ontsnappen. Dood gaan is geen ziekte en/of nederlaag maar een steeds terugkerend gegeven in de maalstroom van geboorte, sterven en wedergeboorte. Zoals de bomen elk najaar hun bladeren verliezen en in

het voorjaar opnieuw uitlopen zo zal het ook met ons leven vergaan tot het moment dat we volledig inzicht hebben bereikt.

Een veel gestelde vraag aan de Boeddha was, wat er met hem zou gebeuren na zijn dood.

Dit is een van de vragen waar hij nooit antwoord op heeft willen geven, aangezien de vraag en het mogelijke antwoord niet relevant zijn voor de weg die wij te gaan hebben naar inzicht.

Welke voorstellingen kent uw godsdienstige traditie over de toekomst van de mens na de dood.

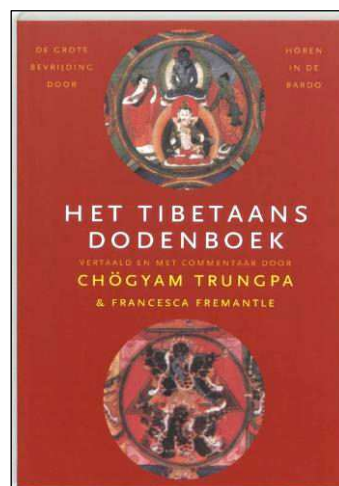
144

Dat verschilt er per traditie. Het boeddhisme kent vele verschijningsvormen welke beïnvloed worden door de heersende cultuur en religie en de geografische omstandigheden van het land of de streek waar het wortelt.

De meest bekende traditie rondom de dood is wel de Tibetaanse. Het Bardo Thödol (Tibetaanse dodenboek) samengesteld door Padma Sambhava en Het boek van Leven en Sterven geschreven door Sogyal Rimpoche zijn beiden wereldwijde bestsellers.

Het voert te ver om het Bardo Thödol hier uitgebreid te beschrijven. Hieronder staat een passage uit de inleiding die Robert Thurman geeft op zijn vertaling van de Bardo Thödel. In de Tibetaanse traditie gaat men er van uit dat tussen het sterven en wedergeboorte een tussentijd zit, ook

wel Bhardo genaamd. In deze

tussentijd heeft het bewustzijn de mogelijkheid keuzes te maken op grond van ervaringen en inzichten uit het vorige leven en daarmee de wedergeboorte

te beïnvloeden. Hiermee stellen zij dat het bewustzijn los van het lichaam in staat is autonoom te handelen.

.....Gezien de grenzeloze onderlinge verbondenheid van de levensvormen, die beginloos, eindeloos en door de oneindige ruimte verspreid zijn, is het materialistische beeld van de evolutie als een natuurlijke selectie die

doelloos werkt en desondanks efficiënt levensvormen ontwikkelt door willekeurige mutatie vanaf een vaststaand beginpunt binnen een begrensde theater van de planetaire omgeving, aan enige herziening toe. In de eerste plaats is het zonder bewijs vooropstellen van een vaststaand begin en een eindige omgeving altijd verdacht. De materialistische verklaring geeft een redelijke verklaring van het materiële, oorzakelijke ontwikkelingsproces, maar waarom zou de geest niet evenzeer ontwikkelen en veranderen als het lichaam?

145

De boeddhistische zienswijze van dit alles, de psycho-biologische verklaring van de evolutie die bekend is als de 'theorie van karma', lijkt sterk op het evolutie-idee van Darwin. De theorie van het karma beschrijft een 'grote keten van bestaan' en poneert een verwantschap tussen alle waargenomen soorten wezens en een patroon van ontwikkeling van de ene levensvorm in de andere. Mensen zijn

in het verleden apen geweest en alle dieren zijn eencellige dieren geweest. Het verschil is dat volgens de karmatheorie de individuen van leven op leven muteren door de verschillende levensvormen heen. Een subtiel, mentaal niveau van leven draagt patronen die in het ene leven ontwikkeld zijn naar de volgende levens. Soorten ontwikkelen en muteren in relatie tot hun omgevingen en individuen ontwikkelen en muteren van soort naar soort. Deze karmische evolutie kan willekeurig zijn en wezens kunnen in lagere zowel als hogere levensvormen overgaan. Als wezens zich eenmaal bewust worden van het proces, kunnen ze echter hun evolutie doelgericht beïnvloeden door keuzen van handelingen en gedachten. Hoewel er onmiskenbare verschillen zijn, geeft de karmatheorie een evolutionaire verklaring van de reden waarom de wezens zijn zoals ze zijn. Daarom heb ik karma overal vertaald als 'evolutie' of 'evolutionaire activiteit'.

Karma betekent activiteit die ontwikkeling en verandering veroorzaakt en komt daarom dicht bij wat wij met evolutie bedoelen. Het is niet nodig het Indiase woord karma te behouden. Sommige vertalers doen dat wel vanwege een factor van mystificatie. Ze denken dat niets in de doeltaal de unieke betekenis van de oorspronkelijke term kan reproduceren. Sommige westerlingen die in het oosterse gedachtegoed delven houden de term ook aan omdat ze aan karma denken als iets mystieks, als een soort noodlot. In de boeddhistische wetenschap heeft het echter niets met noodlot te maken - het is een onpersoonlijk, natuurlijk proces van oorzaak en gevolg. Ons karma op een bepaald moment in het leven of sterven of in de tussenstaat is het totaal patroon van oorzakelijke impulsen die van voorgaande activiteiten zijn overgebleven en verbonden zijn met het continuüm van ons leven. Deze vormen een complex dat indrukken nalaat op ons lichaam, activiteiten en gedachten. Op hun beurt vormen onze voortdurende activiteiten van lichaam, spraak en geest nieuwe oorzakelijke impulsen, die de aard en kwaliteit van onze levens in de toekomst bepalen. Dit complex kunnen we ons 'evolutionaire momentum' noemen. Er bestaat een oud Tibetaans gezegde dat luidt: 'Vraag niet naar je vorige levens, maar kijk nauwkeurig naar je huidige lichaam! Vraag niet naar je toekomstige levens, maar kijk nauwkeurig naar je geest in het

heden!' Dit geeft uitdrukking aan het idee dat ons huidige lichaam tot ontwikkeling is gekomen door een lange evolutie die werd aangestuurd door voorgaande activiteiten, en dat onze toekomstige belichaming zal worden gevormd door de manier waarop we denken en door wat we in onze huidige activiteiten besluiten te doen.

De periode van de tussenstaat, de overgang van het sterven naar een nieuwe wedergeboorte, is de beste periode om te proberen bewust het oorzakelijke proces van evolutie positief te beïnvloeden. Ons evolutionaire momentum is gedurende de tussenstaat tijdelijk vloeibaar, en daarom kunnen we in de crises ervan een hoop terrein winnen of verliezen. Tibetanen zijn zich buitengewoon

bewust van dit feit. Dat is de reden waarom zij *Het Boek van Natuurlijke Bevrijding (Bardo Thödol)* zozeer koesteren als een gids om hun lot te verbeteren.

Reïncarnatie bij Zen en Theravada
 In de Chan/Zen en de Theravada traditie komen dit soort theorieën niet voor. Sterker nog ze worden als wezensvreemd afgedaan.

Een leuke anekdote hierover maakte ik onlangs mee en die wil ik u niet onthouden.

Er was mij gevraagd een rondleiding te organiseren voor het kantoorpersoneel van de Rooms-katholieke Kerk in Utrecht.

In nam ze mee op een kleine tour door 'Boeddhistisch Amsterdam'.

Het eerste bezoek was aan een Tibetaans Centrum. De inleider legde met grote precisie uit hoe de huidige leraar van het Centrum een wedergeboorte was in een lange lijn die rechtstreeks terug ging tot de historische Boeddha. Vele namen van historische figuren passeerden de revue. Voor de Tibetanen is de overdrachtslijn d.m.v. wedergeboorte van de Leraar van cruciaal belang.

147

Het tweede bezoek was aan een Zen Centrum. Een van de deelnemers aan deze excursie vroeg de inleider wat voor plaats reïncarnatie (wedergeboorte) had binnen de Zentraditie.

De inleider deed of hij de vraag niet helemaal verstaan had en vroeg om

een herhaling van de vraag. Nadat de vraag voor de tweede keer was gesteld, zei hij met een uitgestreken gezicht. "Daar heb ik nog nooit van gehoord!" Hij betrok mij in zijn antwoord door de vraag direct aan mij voor te leggen. Het spel meespelend bevestigde ik zijn antwoord. "Nooit van gehoord" zei ik.

Er ontstond enige hilariteit onder de bezoekers.

De inleider legde uit dat het voor de Tibetanen belangrijk was om dit soort processen te verklaren aan de hand van veel symboliek en verhalen. Dat we het niet al te letterlijk moesten nemen, maar wel met respect mee om dienen te gaan.

De Zen en Theravada traditie kennen dit soort overdrachtslijnen niet. Hoewel ze wel een notie hebben van karma & wedergeboorte.

In deze twee tradities bekommert men zich net als in de Tibetaanse traditie wel op de effecten die het handelen kunnen hebben voor een wedergeboorte, maar laten dit verder rusten.

Hoe kunnen bovengenoemde geloofsvoorstellingen een rol spelen bij de begeleiding van mensen die gaan sterven?

De begeleiding begint niet pas om het moment van sterven binnen het boeddhisme. De voorbereiding op het sterven is een levenslang proces. En begint met de beoefening van de 4 edele waarheden, zoals hierboven beschreven. Reflectie op veranderlijkheid en vergankelijkheid

is een centrale oefening in het boeddhisme. En daarbij ligt de nadruk niet expliciet op het stervensproces. Het is een alles omvattende oefening welke zich o.a. ook richt op de veranderlijkheid en vergankelijkheid van gedachten, handelingen, het zelf, materiële zaken, het klimaat enz. In

principe is elk object geschikt om op te reflecteren. En zo bereiden we ons langzaam voor op de finale van het leven welke sterven wordt genoemd,

maar in het boeddhisme slechts een tussenstop is naar een volgende wedergeboorte.

Gebruikte literatuur:

Aldus sprak de Boeddha. Janssen en de Breet, Asoka, Rotterdam 2007

De zeven stadia van zuivering, Matthew Flickstein, Asoka, Rotterdam 2003

Boeddhisme zonder geloof, Stephen Batchelor, Asoka Rotterdam 1998

Het Tibetaans Dodenboek, Robert Thurman, Altamira-Becht, Haarlem 2000

Humanisme en onsterfelijkheid

Joachim Duyndam

148 **J**oachim Duyndam is als universitair hoofddocent filosofie werkzaam aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Hij promoveerde in 1997 op een onderzoek naar emoties en inlevingsvermogen : Denken, passie en compassie. Van 1984 t/m 1988 werkte hij als wetenschappelijk onderwijsmedewerker, met als opdracht beroepsethiek, bij de vakgroep Ethiek van de Faculteit Wijsbegeerte te Nijmegen (KUN, thans RU). Tevens doceerde hij aan de Amsterdamse Toneelschool, aan het onderwijsproject van Amnesty International, en als hoofddocent aan de Postdoctorale Beroepsopleiding Ethiek in de Zorgsector van het Radboud Universitair Medisch Centrum in Nijmegen. Duyndam is lid van de Onderzoekschool Ethiek.

Maso's 'zekerheid'

In zijn boek *Onsterfelijkheid: Van twijfel naar zekerheid* stelt Ilja Maso de vraag of en hoe wij zekerheid zouden kunnen verkrijgen omtrent een persoonlijk voortbestaan na onze

dood.¹ Ilja Maso is methodoloog, en het is dan ook

¹ Ilja Maso, *Onsterfelijkheid. Van twijfel naar zekerheid.* Kampen: Ten Have, 2007.
CIVIS MUNDI JAARGANG 47 - N.I

niet verbazend dat zijn boek meer over de zekerheid van een dergelijk weten gaat dan over de inhoud van zo'n persoonlijk voortbestaan. Het boek is vooral argumentatief. Via de analyse en evaluatie van filosofische en empirisch wetenschappelijke redeneringen argumenteert Maso als het ware naar de gezochte zekerheid toe. Met behulp van auteurs als John Henry Newman, William James, Blaise Pascal en Søren Kierkegaard, komt hij uiteindelijk uit bij de gezochte zekerheid. Door te handelen alsof de kennis waarover zekerheid wordt gezocht, waar is, welk handelen wordt gemotiveerd doordat we het leven na de dood interessant en belangrijk vinden, kunnen we uiteindelijk een gevoel van werkelijkheid over een persoonlijk leven na de dood verkrijgen. En daarin zou de gezochte zekerheid volgens Maso bestaan. Ik zal in mijn bijdrage eerst op de mogelijke inhoud van een leven na de dood ingaan, en vervolgens op de kwestie hoe wij überhaupt zekerheid over iets kunnen krijgen. Beide zal ik doen vanuit een humanistisch perspectief.

Humanisme is teruggeven

Zoals ik elders heb uiteengezet versta ik onder humanisme: een kritische beweging in de cultuur, die alles wat in de cultuur gebeurt in de meest ruime zin van het woord, inclusief de vormgeving en verbeelding daarvan in de kunst en de reflectie daarover in wetenschap en filosofie, permanent interpreteert en articuleert in het licht

van de bronnen van die cultuur.² Humanisme is in mijn visie dan ook gericht op het ontsluiten, reconstrueren, toegankelijk maken, in herinnering brengen, en presenteren van de tekstuele, artistieke en andere bronnen van de cultuur — met het oog op humaniteit. Humanisme is teruggeven.

Teruggeven van en vanuit bronnen die mogelijk verloren zijn gegaan, in onbruik of in vergetelheid zijn geraakt. Teruggeven, als dat nodig is omdat humaniteit in het geding is, bijvoorbeeld in contexten van horigheid, vernedering of kuddewording. In de westerse geschiedenis is het humanisme ontstaan in de renaissance, als een beweging die zich in de zojuist genoemde zin oriënteerde op de destijds onbekend geraakte bronnen van de klassieke oudheid, waardoor het om zo te zeggen de mens weer aan zichzelf kon teruggeven.

Alcestis

Welke zijn de bronnen die een licht kunnen werpen op de vraag naar een leven na de dood? Je hoeft als humanist maar een klein beetje gevoel voor klassieken te hebben, om te weten dat in de Griekse en Romeinse

² Joachim Duyndam, *Humanisme als teruggeven*.

Dostojewski's Grootinquisiteur tussen religie en humanisme. In: Joachim Duyndam, Marcel Poorthuis en Theo de Wit (red.), *Humanisme en religie*.

Contravenes, bruggen, perspectieven. Delft: Eburon, 2005, p. 161-175.

Oudheid onsterfelijkheid werd belichaamd in de goden. Anders dan de God van de monotheïstische religies, verschillen de Griekse en Romeinse goden eigenlijk alleen van mensen door hun onsterfelijkheid. Voor het overige zijn deze goden net mensen, verre van volmaakt. Hun oorlogszucht, rivaliteit, hebzucht, machtswellust, jaloezie en afgunst hebben misschien wat grotere proporties dan hun menselijke evenbeelden, naar hun aard zijn ze door en door menselijk. Zelfs Apollo, toch het toonbeeld van harmonie, zelfbeheersing, en de juiste maat, ging wel eens in de fout. Hierover gaat het verhaal van Alcestis, naar de gelijknamige tragedie van Euripides³. In een conflict met Zeus had Apollo zich op diens helpers, de Cyclopen, gewroken, waarvoor hij moest boeten door een jaar, incognito, als slaaf te dienen onder de stervelingen. Normaal gesproken een zware straf, zeker voor een god. Maar Apollo had geluk. Hij diende als slaaf bij koning Admetos en diens mooie jonge vrouw Alcestis. Admetos was een mild en wijs vorst, die zijn slaven goed behandelde. Na afloop van het jaar wilde Apollo zijn tijdelijke meester dan ook belonen voor zijn goede behandeling door voor hem een wens, welke dan ook, in vervulling te laten

gaan. Een wens mogen doen, welke dan ook? Dat bleek zelfs voor koning Admetos te veel van het goede. Hoe wijs en goedertieren ook, viel hij daarbij ten prooi aan zelfoverschatting — zoals bekend - het centrale thema van de Griekse tragedie. Admetos wenste onsterfelijkheid. Die werd hem door Apollo vergund, op voorwaarde dat hij, als zijn stervensuur zou zijn gekomen, iemand anders bereid zou vinden om vrijwillig in zijn plaats met Thanatos, de doodsgod, mee te gaan. Admetos maakte zich over deze voorwaarde weinig zorgen. Hij wist dat hij bij iedereen zeer geliefd was, en hij verwachtte tegen die tijd gemakkelijk een plaatsvervanger te kunnen vinden. Maar de dood kwam sneller dan verwacht. De schikgodinnen hadden slechts over weinig wol beschikt, toen zij Admetos' levensdraad sponnen. Ongeduldig drong Thanatos aan, en Admetos spoedde zich naar het slavenhuis om iemand te zoeken die vrijwillig in zijn plaats wilde sterven.

³ Euripides (480-406), *Alcestis*. Edited and Translated by David Kovacs. Loeb Classical Library. Cambridge (Ma): Harvard University Press, 1994. Het verhaal stamt van een verloren gegaan stuk van de tragediedichter Phrynichus (6e eeuw v Chr.).

Fresco uit Pompei: Admetos moet sterven (45-79 v. Chr.)

151

Maar hij vond er geen. Liever was men slaaf in het rijk van Admetos, dan een schim in de Hades. Daarop ging Admetos naar zijn oude vader: "Ga in mijn plaats, vader," smeekte hij, "u moet toch sterven, en mij is het eeuwige leven beschoren." Maar zijn vader weigerde geschrokken, en verweet hem egoïsme. Tenslotte ging Admetos naar zijn moeder. Was hij niet altijd de lieveling van zijn moeder geweest? Zij zou hem deze kleine gunst toch niet weigeren? In het vrouwenvertrek aangekomen kijkt zijn moeder hem liefdevol aan, en vraagt hem wat hem kwelt. "De dood moeder, de dood die me komt halen, maar die me voor eeuwig met rust zal laten als een ander in mijn plaats gaat. Daarom: wilt u dat voor mij doen, moeder?" Verschrikt maakt zijn moeder zich los uit de omhelzing van haar zoon. "Nee, mijn jongen, nee, dat

kan ik niet doen. Sterven, dat moet ieder voor zich alleen." Dan komt Alcestis binnen, de jonge bloeiende gade van koning Admetos. Zij is door haar slavinnen gewaarschuwd dat haar man iemand zoekt om in zijn plaats te sterven. "Waarom heb je mij niet gevraagd?" zegt ze. "Hoe kan ik het jou vragen?" werpt hij tegen. "Omdat ik van je houd" is het antwoord. En tegen de dood zegt ze: "Neem mij mee, en laat Admetos leven. Zonder hem zou de zon toch verduisterd zijn, en de aarde niet meer bloeien." En voordat Admetos goed en wel beseft wat er gebeurt, is de dood met Alcestis verdwenen, en is zijn eeuwige leven verzekerd. Verbijsterd blijft hij achter, verlaten door het enige wezen dat hem zo liefhad dat zij niet zonder hem verder kon leven, en voor wie de dood geen zware keus was, als zij hem daarmee kon redden. Rouw vervult het paleis van koning Admetos, zijn bittere spijt slaat tegen de wanden op. Als hij zich realiseert dat hij nu voor eeuwig van zijn geliefde is gescheiden, dat hij ook na de dood niet met haar zal worden verenigd, beseft hij pas ten voile de dwaasheid van zijn zelfoverschatting.⁴

Betekenis voor onsterfelijkheid

Dit rijke verhaal heeft grote betekenis voor onze kwestie van onsterfelijkheid en de zekerheid daarover. Ik onderscheid er drie. Dat is ten eerste dat voor het eeuwige

⁴ 4 S.J. Suys-Reitsma, *Helleense Mythos*, Amsterdam: H.J. Paris, 1956, p. 81-83.

leven een ander nodig is. Onsterfelijkheid verwerf je niet alleen. Het is een geschenk van anderen. En omgekeerd is het eeuwige leven iets dat je niet jezelf, maar alleen een ander kunt geven. Admetos overschatte zichzelf niet alleen door onsterfelijkheid te wensen, als een god te willen zijn, maar vooral doordat hij het voor zichzelf wenste. Alleen het liefdevolle zelfoffer van Alcestis gaf hem de gewenste onsterfelijkheid, die juist daardoor echter een vreselijke straf bleek. Sterk als de dood is de liefde, zingt het Bijbelse Hooglied (8: 6). Liefde kan de dood overwinnen, maar liefde krijg je eerst en vooral van een ander. Pas daarna en daardoor komt de liefde voor zichzelf. Velen van ons hopen op een zekere mate van onsterfelijkheid. Bijvoorbeeld door iets blijvends na te laten, door beroemd te worden, in de geschiedenisboeken te worden bijgeschreven, of door simpelweg via ons eigen nageslacht voort te leven. Maar in al deze gevallen zijn wij afhankelijk van anderen. Het zijn de herinneringen die anderen van ons hebben en de verhalen die anderen over ons vertellen, die ons voortleven na de dood bepalen. Dat begint al bij onze uitvaart. Daar wordt de balans opgemaakt, daar worden we gedefinieerd, daar wordt over ons voortbestaan beslist. Door anderen, en voor het eerst kunnen wij daar zelf niets meer terugzeggen. Voor sommigen is dit onverdraaglijk. Ik vermoed dat Ilja Maso een van hen is, als hij in het begin van zijn boek met

afschuw spreekt over "het idee dat het met mijn dood gewoon is afgelopen"⁵. Waarom is het zo onverdraaglijk om na je dood de boel aan anderen over te laten, om jezelf aan anderen over te laten?

Het verhaal heeft nog een vervolg, dat echter voor onze interpretatie niet van belang is. Na de dood van Alcestis komt Heracles op bezoek bij koning Admetos. Ondanks de rouw kan deze hem op grond van de heilige wetten van de gastvrijheid niet weigeren, maar hij vertelt Heracles aanvankelijk niet wat er is gebeurd. Als Heracles er dan toch achter komt, snelt hij de dood achterna en vecht met hem om Alcestis.

Ondanks de enorme kracht van de tengere dood, weet Heracles

dit zware gevecht te winnen, en brengt hij Alcestis terug bij Admetos. Het is niet helemaal duidelijk hoe het daarna gesteld is met het eeuwige leven van Admetos. Commentatoren (onder wie David Kovacs, zie noot 3) wijzen erop dat het in dit verhaal niet zozeer om echte onsterfelijkheid gaat, maar om een uitstel van de dood. Een langer mogen leven dus, wat voor Admetos, voor wie slechts een kort leven was voorbestemd, toch ook al heel wat is.

⁵ Maso, p. 11

Betekenis voor zekerheid

Dat brengt me bij een tweede betekenis die het verhaal van Alcestis heeft voor onze kwestie. Velen van ons verlangen naar een zekere mate van onsterfelijkheid, zei ik Maar voor Ilja Maso is dat niet genoeg: hij wil geen zekere mate, hij wil zekerheid. Zoals gezegd is dit het eigenlijke onderwerp van zijn boek *Over het persoonlijk voortbestaan na de dood*, hoe dat er uit zou kunnen zien, waar we ons dan zouden bevinden, of het iets paradijselijks is of juist de hel, daarover vertelt het boek eigenlijk niet zoveel. Maso is direct van het onderwerp naar een metaniveau van denken opgestegen.⁶

153

In verband met de kwestie van zekerheid is de tweede belangrijke betekenis van het verhaal van Alcestis de eenzaamheid van koning Admetos. Zijn zelfoverschatting maakt hem eenzaam. Ondanks het feit dat hij zeer geliefd is bij iedereen: zijn onderdanen, zijn slaven, zijn verwanten en most of all zijn vrouw Alcestis, die hem zo zeer liefheeft dat zij haar leven voor hem over heeft, is hij toch eenzaam. Eenzaam omdat hij zelf in het liefhebben faalt. Hij laat zijn vrouw door de dood meenemen. Euripides vertelt ons uitgebreid over het overleg dat daaraan voorafging: dat het al met al calculerend verstandiger was dat zij met de dood meegang dan hij. Laten

we niet vergeten dat Admetos een koning is. De Griekse tragedies leren ons dat juist voor iemand in een machtspositie, zoals een koning, het gevaar van zelfoverschatting groot is. Wat is het verband tussen eenzaamheid en de vraag naar zekerheid? Wat de eenzaamheid is voor koning Admetos, is het metaniveau voor Ilja Maso. Evenals koning Admetos probeert Ilja Maso de zekerheid over zijn onsterfelijkheid in zichzelf te vinden. Op diverse plaatsen in het boek bekent Maso de gezochte zekerheid helemaal, louter en alleen, in zichzelf, in zijn eigen subjectiviteit te willen, te kunnen, ja zelfs te moeten vinden. Daar, in zichzelf, vindt hij ook de oplossing, die zoals gezegd bestaat in het krijgen van een gevoel van werkelijkheid. Dit gevoel krijg je volgens Maso niet van een ander, maar kun je alleen jezelf bezorgen. Doordat het subject subjectief wordt aan zichzelf, zo citeert hij Kierkegaard, richt het zich helemaal op de eigen innerlijke processen.⁷

“We krijgen het gevoel van werkelijkheid”, zegt Maso, “door een zodanige emotionele en actieve relatie met het leven na de dood te vestigen dat we onze geest ermee vullen en er ook in de praktijk rekening mee houden.”⁸

Over het actieve van deze relatie met het leven na de dood zegt hij met

⁶ Zoals hij dat ook al deed in zijn oratie *Over de methode* (Utrecht, 1990)

⁷ Maso p. 129

⁸ Maso p. 140

zoveel woorden dat dit neerkomt op het wensen van een leven na de dood. Hij citeert ⁹ met instemming het getuigenis van een in de Eerste Wereldoorlog gesneuvelde soldaat, die zegt dat je dingen kunt veranderen door te wensen dat ze veranderen. Op het hem zo vertrouwde metaniveau blijkt Ilya Maso dus een wensdenker, en daarin lijkt hij op koning Admetos.

De rol van de ander in zekerheid en onsterfelijkheid

154 Om aan te tonen dat zekerheid niet een subjectieve innerlijke aangelegenheid is, maar dat je ook voor zekerheid afhankelijk bent van anderen, doe ik graag een beroep op een andere figuur uit de wereldliteratuur. Ik doel op Robinson Crusoë, het icoon van het leven alleen, van letterlijke eenzaamheid. In een filosofische hervertelling van het beroemde achttiende-eeuwse avonturenverhaal van Daniel Defoe, laat de Franse romanschrijver Michel Tournier mijns inziens overtuigend zien hoe het leven zonder anderen eruit ziet.¹⁰ Natuurlijk betreft het hier fictie, maar een heel interessante en leerzame vorm van fictie. Over een gewone figuur zoals u en ik, in uitzonderlijke omstandigheden. Door het uitzonderlijke leven te schilderen van iemand die volstrekt alleen is —

⁹ Vlg Joachim Duyndam, *Twaalf vaders*. Over wensdenken en geloofwaardig vaderschap. Amsterdam: Nieuwezijds, 2004.

¹⁰ Michel Tournier, *Vrijdag of het andere eiland [Vendredi ou les Limbes du Pacifique, 1967]*. Amsterdam : Meulenhoff, 1968.

niet voor kortere of langere tijd alleen zoals wij allemaal wel eens zijn, maar echt jarenlang alleen laat Tournier ons niet alleen de ins en outs van een solitair bestaan zien, maar vooral toont hij aan wat de betekenis van anderen in ons normale bestaan is. Via het uitzonderlijke laat hij zien wat zo gewoon is dat we het niet eens weten, omdat het ons niet opvalt. Zoals de vis die het water pas kent als hij het verlaat. Omdat de vis noch wij zoiets zouden kunnen navertellen, gebruiken we de verbeelding van de fictie.

Naarmate de Robinson van Michel Tournier langer alleen is, gaat hij steeds meer twifelen aan zijn waarnemingen. Het begint ermee dat hij zich moet omdraaien om te kijken of wat er achter hem is, ook echt bestaat. Maar later gaat hij ook twifelen aan wat hij wel ziet: de bomen, de bergen en wat er verder op het eiland is. Hun bestaan wordt schimmig. Zo ontdekt hij door zijn eenzaamheid dat de zekerheid van zijn waarnemingen afhankelijk is van anderen die hetzelfde kunnen zien als hij, hetzelfde kunnen horen, aanraken, ruiken, proeven, en ook voelen. Maar er zijn geen anderen op het eiland. Hij is de enige. Er is maar een gezichtspunt. Wanhopig schrijft hij in zijn dagboek: "Of wat ik waarneem er ook echt is, die zekerheid krijg ik van anderen. Ik weet nu dat de grond waarop mijn voeten steunen pas stevig is als ook anderen erop treden. Tegen het gezichtsbedrog, de hallucinatie, de dagdroom en de hersenschim is de

beste remedie onze broeder, onze buurman, onze vriend of onze vijand, maar iemand, grote goden, iemand!" De fictieve contrastfiguur van de eenzame Robinson leert ons veel over samenleven, wat onze normale situatie is. Zoals de onsterfelijke Fosca in de roman van Simone de Beauvoir ons vooral iets leert over onze normale sterfelijke situatie.¹¹ Zowel de onsterfelijke Fosca als de eenzaamheid van Robinson hebben iets huiveringwekkends. Iets dat je niet zou moeten wensen. Maar ja, wensdenken en zelfoverschatting zijn zo menselijk. Het is zo menselijk om als een god te willen zijn: onsterfelijk en almachtig al was het maar in ons denken, en al moet je ervoor naar een metaniveau. Maar alleen de God van de Bijbel kan echt wensdenken. Als hij zegt: "Er zij licht", dan is er ook licht. Wij hebben daar de techniek voor nodig.

**Onderliggende betekenis:
transcendentie**

Zowel voor onsterfelijke Fosca als voor zekerheid heb je anderen nodig. Dat leren ons de verhalen van Alcestis en Robinson Crusoe. Beide kun je niet in jezelf vinden, of aan je zelf ontleen, bijvoorbeeld als een persoonlijke

prestatie. Maar dit inzicht doet niets af aan het verlangen naar onsterfelijke Fosca en het verlangen naar zekerheid. Deze zijn voor velen van ons realiteit, en daar is niets mis mee. Op grond van het bovenstaande kunnen we zeggen dat het verlangen naar onsterfelijke Fosca en het verlangen naar zekerheid verlangens zijn naar iets dat je niet in jezelf kunt vinden, dat je niet jezelf kunt geven. Daar bestaat in de filosofie een woord voor: transcendentie. Dit lijkt mij dan ook het eigenlijke, zij het bij hen ontbrekende, motief te zijn van zowel koning Admetos als Ilja Maso. Transcendentie is de derde en beslissende betekenis van het verhaal van Alcestis.

Op het punt van transcendentie staan koning Admetos en zijn vrouw Alcestis precies tegenover elkaar. Admetos denkt zijn transcendentie verlangen zelf te kunnen vervullen door onsterfelijk te zijn. Hij houdt vast aan zijn persoonlijk bestaan, en wil dit vereeuwigen. Alcestis, daarentegen, overstijgt zichzelf echt. Zij houdt niet vast aan een persoonlijk voortbestaan, maar geeft dit juist op. Zij laat zichzelf los, waar Admetos zichzelf wil vasthouden. Admetos lijkt wel een tijdgenoot van ons, in onze hedendaagse cultuur van het zelf. Vandaag zijn wij als Admetos, koning over wat er van en voor onszelf is, zelfbewuste zelfconstructeurs van onze eigen identiteit met authenticiteit als hoogste norm, maar tevens, als Narcissus, bezeten werkend aan ons

¹¹ Simone de Beauvoir, *Alle mensen zijn sterfelijk*. Vert van: *Tous les hommes sont mortels*, Paris: Gallimard, 1946.

imago, tragisch afhankelijk van de erkenning door anderen, en meer dan wat ook verlangend naar de continuering van ons zelf. Geen wonder dat in zo'n zelfbeeld sterfelijkheid onverdraaglijk is. De dood doorkruist immers het trotse zelfbezit, de zelfbepaling, en de voortzetting daarvan. Humanisme is teruggeven, zo begon ik. Vanuit een kritische verhouding tot de cultuur uit relevante bronnen aan de cultuur, aan ons, teruggeven wat nodig is voor humaniteit.

156

Welnu, vandaag moet het humanisme de mens zijn transcendentie teruggeven. Dat begint met een kritisch inzicht ten aanzien van het zelf. Omdat in de hedendaagse cultuur van het zelf transcendentie verdwenen lijkt, of althans verkeerd wordt begrepen. Transcendentie is niet het continueren van het zelf of het oprekken van het eigen persoonlijk bestaan, maar juist het loslaten daarvan, het opgeven. Wat een opluchting, wat een vrijheid. Weg met die narcistische Spiegel. Weg uit die omklemming van de zelfconstructie. Niet meer afhankelijk van de erkenning van anderen. Weg uit de kudde van al die zogenaamd authentieke meelopers, na-apers en napraters. "Gibs auf, zoals Franz Kafka het in zijn gelijknamige korte verhaal zegt. Over de haastige man op weg naar het station, bezeten door de zorg om zichzelf, die ontdekt dat zijn horloge niet

gelijk loopt en in paniek een agent aanklampt. "Gibs auf, gibbs auf," zegt de agent, terwijl hij zich afwendt als iemand die met zijn lachen alleen wil zijn.¹²

¹² Franz Kafka, Gibs auf! In: Sämtliche Erzählungen. Hrsg. Von Paul Raabe. Frankfurt a/M: Fischer Verlag, 1970

De droom van Tibhirine. Monniken en moslims. De erfenis van de zeven vermoorde trappisten. Ivo Dujardin (red.). Uitg. Lannoo, 2009, 277 bl. 14,95 euro.

Dit is, na 23 Franstalige publicaties, het eerste boek in het Nederlands over de zeven monniken die in mei 1996 in Algerije op gruwelijke wijze werden vermoord. Door de ‘broeders van de vlakte’ (de militairen) of ‘de broeders van de bergen’ (de verzetsstrijders)? Voor de beleving van de monniken maakt het niet uit.

Toen ik in het begin van de zeventiger jaren in de vorige eeuw, samen met huisgenoten van het studiecentrum in Algiers, deze monniken bezocht, was er nog geen spoor van dreiging te bekennen. Begin negentiger jaren veranderde de toestand drastisch. En dat is te merken in het boek.

Hoofdstuk één schetst de verre en nabije geschiedenis van monniken in Algerije en in het bijzonder van het klooster Tibhirin (Berbers voor ‘tuinen’) in het Atlas gebergte. Na de onafhankelijkheid in 1962 vertrokken veel Franse leken en een klein aantal priesters. Slechts drie van de monniken bleven. Degenen echter van de priesters en religieuzen die later, ook in moeilijke tijden, bleven zoals o.a. de negen monniken, hadden hun hart en ziel verknocht aan het land en zijn bewoners. Maar ook aan de kerk in Algerije, tot 1988 bestuurd door Mgr. Duval, een fervent voorvechter

van mensenrechten en geliefd bij de Algerijnen.

Het hoofdstuk vervolgt met de beschrijving van de roeping van de broeders Amédee en Jean-Pierre, de twee overlevenden, Célestin, Christian, Michel, Paul, Bruno, Luc en Christophe, de zeven vermoorde monniken. De meesten van hen waren reeds in hun jeugd of tijdens hun militaire dienst door Algerije geraakt. Met hun moslim burens exploiteerden ze in samenwerkingsverband de landbouwpercelen. Materiaal en opbrengst werden gedeeld. De zieken en gewonden konden altijd aankloppen bij dokter broeder Luc. Zijn dispensarium werd tevens een ontmoetingsplaats. Een leeggekomen lokaal vlakbij het klooster diende als moskee voor de dorpingen. Er ontstond een gebedsgroep *Band van Vrede (Ribaat as-Salaam)* waaraan later ook soefi’s deelnamen. Zo werd langzaamaan een wederzijds vertrouwen en respect opgebouwd. Christian, de prior, verwoordde, verwijzend naar Levinas, het best de spiritualiteit van de monniken vlak voor hun dood: “Ons rest de vrijheid van de gijzelaar”... “Een ontwapend, weerloos aangezicht kan de ander ontwapenen.” Maar de angst voor de dood was er al na de eerste bedreiging

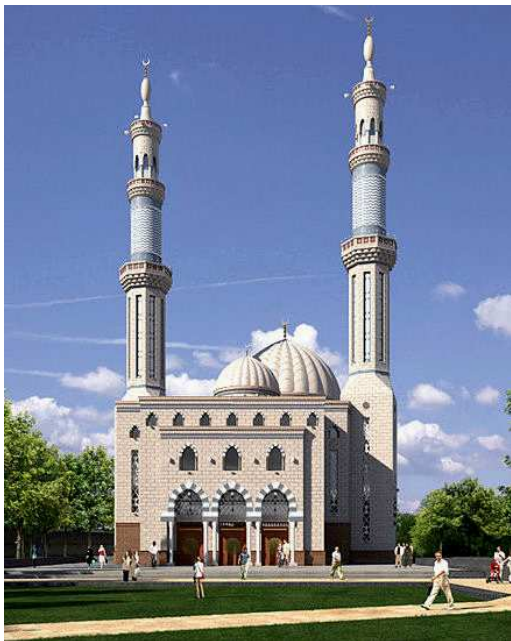
in 1993, en gezamenlijk en ieder apart moesten ze deze angst te boven komen. Dit blijkt uit het geestelijk testament van Christian (hfdst. 2) en de teksten van de dagboeken van Christophe (hfdst. 4) en Luc (hfdst. 5), en uit de lezingen van Christian. (overige hoofdstukken). Het boek laat zien hoe christenen die met en onder moslims leven, de

dialogo van het leven aangaan en tegelijkertijd hun spiritualiteit verdiepen en laten beïnvloeden door elementen uit de islam. Ze verkwanselen daarbij niet hun identiteit, deze wordt alleen maar sterker. Een aanrader voor sommige christenen die verontrust zijn over de dialoog met moslims. – P. R.

De moskee, *Politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*. Ergün Erkoçu, Cihan Bugdaci, 2009, Nai uitgevers, Rotterdam, 2009, 192 bl.; 29,90 euro

158

Al jarenlang tobt de Essalaam moskee

in Rotterdam, gefinancierd vanuit Dubai, met financiële, organisatorische en andere problemen. Dit zou niet gebeurd zijn als vier

Rotterdamse studenten hun plannen voor een poldermoskee hadden mogen uitvoeren. Later richtten ze samen het bureau Memar-dutch op als tegenhanger van het traditionele ontwerp van Essalaam-moskee in Rotterdam door Molenaar en Van Winden. Twee van de auteurs van dat gewaagde poldermodel hebben nu een gewaagd boek uitgegeven. Het is grafisch een hoogstandje met een originele, gevarieerde lay-out, veel mooie, grote foto's (in drie fotoseries, beeld-essay's genoemd: interieur en exterieur, alledaags, van bouwplaats tot moskee), 67 afbeeldingen en tien artikelen van auteurs die verschillen van Tariq Ramadaan tot Frits Bolkestein en veel architecten. Als

afsluiting een artikel over de kosmoske en een over de mosguide-outro.

‘De moskee’ wil geen kunstboek zijn om alleen maar door te bladeren, al nodigt het boek daartoe wel uit. De artikelen beschrijven discussies of roepen ze op. De doelstelling is om het debat over de moskee een andere dimensie te geven. Auteurs uit verschillende disciplines en met verschillende visies geven kritische analyses en herdefinities, nodig om de

159

huidige polarisatie te begrijpen en te bespreken. De korte interviews of gesprekken tussen de twee auteurs, zijn bedoeld als commentaar op en bindmiddel tussen de 10 hoofdartikelen. Deze verschillen enorm in toon en inhoud. Waar Bolkesteins’s verhaal een toeristisch verslag lijkt van jaren geleden, spreekt Nebahat Avcioglu moeilijk toegankelijke taal. Ze legt uit waarom het beeld als weergave van de werkelijkheid wordt beschouwd: “..dit is een logisch uitvloeisel van de huidige identiteitspolitiek, waarin de identiteit van een groep of individu

uiteindelijk wordt gereduceerd tot een eenduidig imago. Dit kan in verband worden gebracht met hoofdmechanismen van de globalisering, als kapitalistische consumptie van cultuur en relativistische secularisering...” Ze zegt het verderop eenvoudiger: moslims worden vereenzelvigd met één symbool, de moskee, en dan nog met één soort van moskee, de Osmaanse moskee uit de 15e eeuw. Maar dan vuurt ze haar pijlen, ten

onrechte m.i., af op Paul Böhm, de architect van het moderne ontwerp van de nieuwe nog te bouwen Ditib moskee in Keulen (zie

Begrip nr. 1, 2009 bl. 36). Hij heeft juist gekozen voor een totaal nieuw beeld, dat openheid naar de maatschappij uitstraalt. Dat veel Duitsers c. q. christenen hier tegen demonstreerden, heeft een andere reden. Terecht gaat ze vervolgens te keer tegen de romantische koloniaal-geïnspireerde moskeeën in Europa. Ze volgt hier de argumenten van Welzbacher in zijn boek *Euro Islam*

architectuur. Maar waar Welzbacher stellig beweert dat elke moslim gemeenschap door haar moskee uitstraalt hoe geïntegreerd ze is in Europa, worden hier vragen gesteld. Kan een nieuw beeld van de moskee een ander beeld van de islam bevorderen? Kunnen we de vooroordelen doorbreken zonder nieuwe beelden te maken?

160

Willem Schinkel vergelijkt de sociaal-geografische plaats van de moskee aan de periferie van de stad met die van gevangenissen, begraafplaatsen en ziekenhuizen. De ‘allochtone’, ‘niet verlichte’, economisch zwakke moslims krijgen voor hun moskee een marginale locatie met een voor autochtonen negatieve bijmaak. Sociale verschillen drukken zich uit in geografieën van ongelijkheid.

Men kan de auteurs niet verwijten dat ze preken voor eigen kerk, ofwel eigen moskee. Ze laten hun concurrent, Wilfried van Winden aan het woord, die tekent voor het - voor hen waarschijnlijk verfoeibare - ontwerp van de Es-salaam moskee in Rotterdam. Van Winden houdt een pleidooi voor het belang van traditie en het streekeigene (Rotterdam- Zuid) karakter van een gebouw en voor het respecteren van de wil van de

gemeenschap en opdrachtgever. De vraag is echter hoe een Marokkaanse gemeenschap in Rotterdam akkoord is gegaan met een moskee die lijkt op een mix van een Osmaanse moskee uit de 15e eeuw en een moskee uit Dubai. Volgens van Winden is de Essalaam moskee ‘een krachtige expressie van het streekeigene van Rotterdam- Zuid.’”

Tegen Welzbacher’s idee van een Europese smeltkroesarchitectuur zonder koepels en minaretten ageert Roemer van Toorn. Hij wil verschillen niet egaliseren maar hij staat een ‘conflicterende consensus’ voor. De moskee moet het resultaat zijn van een samenkomen en uitwisselen van historische en hedendaagse culturen in een

gemeenschappelijke ruimte zoals in de kerk Ronchamp van Le Corbusier.

Eric Roose hekelt het 19e eeuwse vooruitgangdenken (de zgn. stilistisch-evolutionaire benadering)

als verklarend model voor een indeling in Turkse, Marokkaanse en Moguleske moskeeën. Er bestaat geen natuurlijke ontwikkeling. Moskeeën hebben altijd politiek-theologische invloeden ondergaan. Zo verklaart hij de Taibah moskee als een Brelwi mausoleum, een reactie op de puriteinse Deobandi's en de Ahmadi's. De Es-salaam moskee in Rotterdam moet, als reactie op de traditionele Marokkaanse moskee, een belichaming worden van panislamitische pracht.

161 Azra Akšamija probeert diverse typologieën van moskeeën terug te brengen tot 'generatieve ontwerpprincipes' voor de hedendaagse moskee, zoals N. Chomsky dat deed voor de taal. Hij gaat niet uit van architectonische vormen maar van concepten als gebedsuitoefening, reinheid van ruimte, richtinggevendheid, gebedsvolume en programmatische variatie. Dit leidt tot verrassende resultaten zoals de draagbare moskee.

Ole Bouman beschrijft de 'kosmoskee' van Sheikh Zayed Bin al Nahyan in Abu Dhabi, V.A.E., als "een mengsel van vroomheid en

commerciële bedrijfsvoering, van authentieke schoonheid en blinkende kitsch, van ontzagwekkende ruimtes en doodgewoon gebruik, van eeuwenoude gebruiken en multimedia".

Het boek eindigt met een mosguide outro, waarin Mieke Dings, Ergün Erkoçu en Bugdaci ontwerpen beschrijven van moskeeën die deel uitmaken van een nieuwe context. Het zijn vaak dezelfde moskeeën als die Welzbacher beschrijft in deel 3 van zijn boek *Euro islam architectuur* (cf. *BEGRIJ* 1, 2009 bl. 37) maar met meer details. Zo passeren de DITIB moskee (Keulen), de Westermoskee (Amsterdam), Turks Cultureel Centrum (Doetinchem), Es-salaam moskee (Rotterdam), de Poldermoskee (Rotterdam), de Fusion Moskee Verzamelgebouw (Amsterdam), de Grote moskee (Straatsburg), Albert Heijn moskee (Amsterdam).

Een boeiend boek, prachtig uitgegeven, soms moeilijk te lezen, niet alleen vanwege de academische inhoud en stijl, maar ook vanwege het kleine lettertype, vooral bij de noten. -

P.Reesink

Boodschap einde Ramadan

Moslams en christenen zouden moeten samenwerken om een einde te maken aan de armoede in de wereld. Voor beide religies geldt dat als een religieuze opdracht. Dat schrijft de Vaticaanse Raad voor de Interreligieuze Dialoog in een boodschap ter gelegenheid van het einde van de Ramadan, het Suikerfeest op 21 september. Armoede is vaak een bron van isolement, van boosheid, haat en wraakgevoelens. Ook vijandige acties, extremisme en geweld kunnen er gemakkelijk het gevolg van zijn, met soms zelfs religieuze rechtvaardiging.

162 Aldus de boodschap die is ondertekend door de prefect van de Raad, kardinaal Tauran. Hij wijst erop, dat het bestrijden van armoede een taak is en opdracht voor zowel moslams als christenen.

De boodschap citeert uit de vredesboodschap van 1 januari j.l. van paus Benedictus. Die geeft daarin een

typering van armoede. Die heeft een kwade en een goede vorm. De armoede die bevochten moet worden houdt in: honger, gebrek aan schoon water, beperkte toegang tot medische zorg, geen of nauwelijks een dak boven het hoofd en geen mogelijkheden tot onderwijs en cultuur. Ook marginalisering en uitsluiting worden genoemd en emotionele, morele en spirituele vormen van armoede. De armoede die moet worden omhelsd, houdt een andere levensstijl in, een levensstijl die voor eenvoud kiest, die verspilling vermijdt en het milieu en de schoonheid en goedheid van Gods schepping respecteert. Het is deze laatste vorm van armoede die in de tijd van de Ramadan wordt beoefend. Aldus de brief.

Mgr. J.H.J.van den Hende stuurde de brief met zijn wensen voor een vreugdevol feest aan alle moslim organisaties in Nederland.

De volledige tekst staat op

http://www.rkkerk.nl/rkkerk/media/rkkerk_gedrukt/2009/detail_objectID694211.html

Journées d'Arras 2009

Van 1 tot 5 juni vond in Bonn-Bad Godesberg de jaarlijkse bijeenkomst plaats van de *Journées d'Arras*. De deelnemers kwamen uit België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Italië, Nederland, Oostenrijk, Polen, Rusland, Tsjechië, Turkije, Zweden, Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk.

Het was aangenaam vertoeven in de Evangelische Akademie im Rheinland, Haus der Begegnung op de hoge heuvel, die uitkeek op het Rijndal. Dit informeel congres was bedoeld om ervaringen uit te wisselen en te luisteren naar nieuwe ontwikkelingen in de dialoog tussen moslims en christenen op Europees niveau.

Hoofdthema was gender-issues in de dialoog. Maar de actualiteit van moskeebouw in Rheinland (Duisburg en Keulen) kwam vanzelfsprekend ter sprake. De Duitse moslima Rabeyya Müller sprak over moslim vrouwenverenigingen. In workshops voerden locale moslima's het woord bijv. over media en beeldvorming.

Op dag twee bezochten we in Keulen het Begegnungs- und Fortbildungszentrum muslimischer Frauen. Uit de presentatie kwam een enigszins orthodox, uitsluitend voor vrouwen toegankelijk, maar zeer gedegen centrum naar voren met een scala aan activiteiten, alle gericht op emancipatie van moslimvrouwen uit diverse etnische groepen. In tegenstelling hiertoe was de

bouwplannen voor de nieuwe moskee in Keulen Ehrefeld (zie onder boekbespreking) door een gemengd team van hoog opgeleide en zeer modern geklede vrouwen en mannen. De Diyanet in Keulen lijkt wat meer speelruimte te krijgen of te nemen dan hun landgenoten in Nederland.

Anderzijds was het interessant deze 'gelikte' presentatie te vergelijken met die van de Duisburg-Marxloh moskee (ook een diyanet moskee) door een dynamische zakenvrouw, Zülfiye Kaykin. Aan de opening van dit monumentale gebouw met aangrenzend cultureel centrum op 28 Oktober 2008 ging een verre gaande samenwerking vooraf met burgerlijke en kerkelijke autoriteiten. Hierdoor is deze megamoskee nooit een punt van discussie geweest. Wel vroegen we ons af of deze moskee op den duur financieel haalbaar blijft. We bezochten ook kerken zoals de kathedraal van Bonn tijdens een vluchtige excursie, waarbij onze gastheer ook een goede reisleader bleek.

Op de derde dag deed elk land in het kort verslag van ontwikkelingen in zijn/haar land. Sommige items kwamen terug zoals de Fetullah Gülen beweging.

presentatie in het hoofdgebouw van Diyanet (DITIB genoemd in Duitsland) van de omstreden

De gastlocatie voor volgend jaar staat nog niet vast, waarschijnlijk wordt het Barcelona.

- P.Reesink en Stanislaw Grodz

Kalender

De Nijmegense Raad voor Levensbeschouwing en Religie heeft voor 2010 een prachtige kalender met als thema 'geboorte'. Voor verdere informatie zie: www.rlrnijmegen.nl

164

Bruggenbouwers

Bruggenbouwers is vanaf 1 augustus 2009 dé interreligieuze website voor zowel Nederland als Vlaanderen en is een initiatief van Greco Idema, eigenaar van Bureau Intermonde. Centrale thema's op Bruggenbouwers zijn: respect, verbinding, dialoog en ontmoeting. In zekere zin is Bruggenbouwers een voortzetting van de Interreligieuze Werkplaats, die momenteel niet meer wordt onderhouden. www.bruggenbouwers.com